

Een strijd om de kiezer

Een onderzoek naar de electorale cultuur van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij, 1918-1929

Student: Kaz Gommans

Masterscriptie Geschiedenis
Masterspecialisatie Politiek & Parlement
Radboud Universiteit Nijmegen
15 maart 2018

Radboud Universiteit Nijmegen

INHOUDSOPGAVE

INLEIDING	5
STATUS QUAESTIONIS	8
METHODE	10
DE KIEZERS	14
EEN KORTE GESCHIEDENIS VAN DE SDAP	14
DE 'ARBEIDERSKLASSE'	15
SOCIALISTISCHE VROUWEN.....	18
CONFESIONELE KIEZERS.....	20
COMMUNISTISCHE KIEZERS	22
DEELCONCLUSIE	24
CAMPAGNE VOEREN	25
HUISBEZOEK.....	25
OPENBARE VERGADERINGEN & MEETINGS.....	27
SCHRIFTELIJKE PROPAGANDA	30
WANDEL-, FIETS- EN AUTOTOCHTEN	33
DEELCONCLUSIE	35
NATIONALE VERKIEZINGSCAMPAGNES?	36
VAN VERENIGING NAAR PARTIJ	36
KIESKRINGEN	38
CENTRALISATIE MET EEN LOKAAL TINTJE	40
DEELCONCLUSIE	42
CONCLUSIE	44
LITERATUUR- EN BRONNENLIJST	46
PRIMAIRE BRONNEN	46
<i>Archivalia</i>	46
SECUNDAIRE BRONNEN.....	47
WEBSITES	49

Inleiding¹

Verkiezingen worden beschouwd als een van de belangrijkste pijlers van de moderne politieke vertegenwoordiging.² In het boek *The Principles of Representative Government* stelt de Franse politicoloog Bernard Manin dat het regelmatig houden van verkiezingen een basisprincipe is van (goed) vertegenwoordigd bestuur.³ Op verkiezingsdag beweegt het electoraat zich naar een stemlokaal om aldaar één bolletje rood te kleuren op een stembiljet. Met deze handeling oefent de kiezer invloed uit op de samenstelling van vertegenwoordigde organen zoals de Tweede Kamer of de Gemeenteraad.

In de weken, en soms zelfs maanden, voor een verkiezing trachten politieke partijen het stemgedrag van de kiezers op allerlei manieren te beïnvloeden. Tegenwoordig proberen ze dat onder andere door politici te laten optreden in televisieprogramma's, partijleden flyers te laten uitdelen op straat en actief onlinecampagne te voeren op sociale media. Aan het begin van de twintigste eeuw zochten veel partijen de kiezer thuis op om zich te verzekeren van hun stem. Al deze aspecten, waarin de 'politiek' vormgeeft aan het contact met de kiezers, worden door historicus en onderzoeker bij de Kiesraad, Ron de Jong gedefinieerd als 'electorale cultuur'. Tot de 'politiek' behoren binnen deze definitie niet alleen politici, maar ook partijactivisten, verkiezingsagenten, kiesverenigingen en partijkranten. Zij proberen kiezers over te halen om op hun kandidaat of lijst te stemmen.⁴

Het jaar 1917 markeert een bijzonder moment in zowel de Nederlandse geschiedenis, als de geschiedschrijving over verkiezingen. In de historiografie over de Nederlandse politieke geschiedenis staat het jaar 1917 bekend als het jaar van de pacificatie. Met de 'pacificatie van 1917' werden twee slepende kwesties opgelost waarover al sinds het einde van de negentiende werd gedebatteerd in het parlement.⁵ De pacificatie maakte een einde aan de jarenlange strijd tussen de liberalen, confessionelen en socialisten over de financiering van het bijzonder onderwijs en de uitbreiding van het kiesrecht. Besloten werd, op aandringen van de confessionelen, dat voortaan zowel het openbaar als het bijzonder onderwijs door de overheid betaald zou worden. De socialisten en liberalen gingen daarmee akkoord toen de confessionelen steun gaven aan de invoering van het algemeen mannenkiesrecht.⁶

¹ Verantwoording afbeelding titelpagina: Verkiezingsaffiche, Ontwapening! Vrouwen strijdt mee – steunt de SDAP, Willem Papenhuyzen, 1925, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis [Hierna afgekort als: IISG], Archief SDAP [Hierna afgekort als SDAP], inv. nr. IISG BG E1/13.

² Ron de Jong en Mart Rutjes, 'Slecht gekozen. Politieke vertegenwoordiging en electorale wanpraktijken in Nederland, 1795-1917', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 128:4 (2015) 579-598, aldaar 579.

³ Bernard Manin, *The Principles of Representative Government* (Cambridge 1997) 6.

⁴ Ron de Jong, *Electoral cultuur en politieke oriëntatie: verkiezingen in Gelderland 1888-1940* (Hilversum 2005) 9.

⁵ Voor meer informatie over de Pacificatie van 1917, zie: Arend Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1968).

⁶ Jasper Loots, 'Een sprong in het Duister' in: Anna Bos e.a. (red.), *Een sprong in het Duister. De overgang van het absolute meerderheidsstelsel naar het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1918* (Nijmegen/Den Haag 2005) 11-58, aldaar 34-35.

De ‘pacificatie van 1917’ staat in de geschiedschrijving ook bekend als het moment waarop de verzuiling definitief werd bezegeld. Met ‘verzuiling’ wordt bedoeld dat de Nederlandse samenleving tussen grofweg 1900-1960 was verdeeld in vier ‘zuilen’. Iedere zuil kende zijn eigen media, sport- en hobbyverenigingen. Daarnaast werd iedere gemeenschap min of meer proportioneel door zijn eigen partij vertegenwoordigd in de Tweede Kamer. De socialistische zuil werd gerepresenteerd door de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), de katholieken door de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP), de gereformeerden door de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en de Kamerleden van de Christelijke-Historische Unie (CHU) deden dat voor het orthodoxe deel van de Nederlands-hervormden. De neutrale of liberale zuil werd in de politiek gerepresenteerd door verschillende liberale partijen.⁷

In de jaren 2017-2019 viert Nederland dat het 100 jaar geleden is dat het algemeen kiesrecht werd ingevoerd.⁸ Sinds de introductie van het directe kiesrecht in 1848, groeide het electoraat gestaag tot ruim een miljoen kiesgerechtigden aan het begin van de twintigste eeuw. Aanvankelijk werd het kiesrecht alleen toegekend aan degene die een bepaalde som aan directe belastingen afdroeg.⁹ Dat veranderde in 1887 toen het caoutchoucartikel in de grondwet werd opgenomen. Vanaf dat moment werd het kiesrecht toegekend aan mannen op basis van “kentekenen van geschiktheid en maatschappelijke welstand”. Deze rekkelijke bepaling zorgde voor een voortdurende toename van het electoraat.¹⁰ De grootste uitbreiding van het kiesrecht volgde echter pas na de Grondwetsherziening van 1917 en de invoering van een nieuwe Kieswet.¹¹ Na deze aanpassing mochten in 1918 voor het eerst alle mannen, ouder dan vijftig, hun stem laten horen. Vanaf 1922 mochten ook alle vrouwen naar de stembus en verdubbelde het electoraat tot ruim drie miljoen.¹² De toekenning van het algemeen kiesrecht betekende voor de politieke partijen dat zij in aanloop naar de verkiezingen een veel groter electoraat moesten proberen te bewerken met hun verkiezingspropaganda.

De Kieswet uit 1917 bevatte naast de invoering van het mannenkiesrecht nog een ingrijpende wijziging. Besloten werd het absolute meerderheidsstelsel af te schaffen ten gunste van een nationaal kiesstelsel op basis van evenredig vertegenwoordiging. Onder het oude kiesstelsel moesten kandidaten

⁷ Lijphart, *Verzuiling, pacificatie*.

⁸ ProDemos, *100 jaar kiesrecht*, <https://100jaarkiesrecht.nl/> (Geraadpleegd op 9 december 2017).

⁹ Ron de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum 1999) 8.

¹⁰ Loots, ‘Een sprong’, 19.

¹¹ Ron de Jong, ‘Van diversiteit naar eenvormigheid’ in: Anna Bos e.a. (red.), *Een sprong in het Duister. De overgang van het absolute meerderheidsstelsel naar het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1918* (Nijmegen/Den Haag 2005) 59-92, aldaar 73.

¹² Kiesraad, *Uitslag Tweede Kamerverkiezing 5 juli 1922*, <https://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen/detail/TK19220705> (Geraadpleegd op 9 december 2017).

in hun kiesdistrict een absolute meerderheid van het aantal stemmen behalen om gekozen te worden.¹³ Gevolg van dit systeem was dat er in zeker veertig van de honderd kiesdistricten geen sprake was van een verkiezingsstrijd, omdat de uitslag van tevoren min of meer vast stond.¹⁴ In Limburgse en Brabantse kiesdistricten won uitsluitend een katholieke kandidaat omdat 90% van de bevolking aldaar het katholieke geloof aanhing.¹⁵ Voor de overige partijen was het daardoor zinloos om in die districten campagne te voeren.

Onder het nieuwe kiesstelsel belandden alle stemmen op één stapel en gingen er nauwelijks nog stemmen verloren. Niet langer bepaalde een relatief kleine groep kiezers of het land door een liberaal of een confessioneel kabinet zou worden geregeerd. Het gevolg hiervan was dat de partijen voortaan geen kansloze districten meer links konden laten liggen en dat ze dus door het gehele land campagne moesten gaan voeren.¹⁶ Daardoor maakten de verkiezingscampagnes een enorme schaalvergroting door. De invoering van een nieuw, proportioneel kiesstelsel hing samen met een veranderde opvatting over politieke representatie. Volgens Bernard Manin moet de overgang worden gezien als de electorale vertaling van de transitie van het *parliamentarism* naar een *party-democracy*.¹⁷ Ten tijde van de *party-democracy* maakten onafhankelijke Kamerleden met een eigen mandaat plaats voor partijafgevaardigden die na beraad binnen de partij, in het parlement de gelederen gesloten hielden.¹⁸

In de historiografie is er veel aandacht geweest voor de diverse veranderingen in de Kieswet van 1917. Zo zijn er aparte studies gewijd aan het maatschappelijke draagvlak voor het algemeen kiesrecht, de overgang naar een evenredig kiesstelsel en de invoering van de omstreden opkomstplicht.¹⁹ De verschillende auteurs stellen in hun werken dat de nieuwe Kieswet de dynamiek van de politiek heeft veranderd. Stembusakkoorden behoorden tot het verleden, het belang van politieke partijen nam verder toe en het kabinet diende vanaf 1922, op basis van een ongeschreven rechtsregel, aan de vooravond van de Tweede Kamerverkiezingen af te treden. Welke veranderingen de nieuwe Kieswet had op de dynamiek van de verkiezingscampagnes is daarentegen onderbelicht gebleven in de geschiedschrijving. Daarom zal in deze studie worden onderzocht hoe er door de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij

¹³ Anna Bos, Ron de Jong en Jasper Loots, 'Voorwoord' in: Ibidem (red.) *Een sprong in het Duister. De overgang van het absolute meerderheidsstelsel naar het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1918* (Nijmegen/Den Haag 2005) 5-7, aldaar 5.

¹⁴ Ron de Jong, 'Verkiezingen in Nederland 1888-1917. Een strijd om de kiezer of rituele volkstellingen?', *De Negentiende Eeuw* 29:2 (2005) 115-133, aldaar 119-125, 130-131.

¹⁵ De Jong, 'Van diversiteit', 64.

¹⁶ De Jong, *Electorale cultuur*, 225.

¹⁷ Manin, *The Principles of*.

¹⁸ Anna Bos en Jasper Loots, 'Kop van jut. Zesentachtig jaar kritiek op de evenredige vertegenwoordiging' in: Carla van Baalen (red.) *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2004. Het democratische ideaal* (Den Haag 2004) 24-33, aldaar 24.

¹⁹ Voor meer informatie, zie: Gert van Klinken, *Actieve burgers. Nederlanders en hun politieke partijen 1870-1918* (Amsterdam 2003); Jasper Loots, *Voor het volk, van het volk* (Amsterdam 2004); Wim de Jong, 'Een 'photografie der natie'. De stemplicht en de politiek van electorale hervorming in Nederland en België, 1892-2014', *Belgisch Tijdschrift Nieuwste Geschiedenis* 46 (2016) 11-36.

vormgegeven werd aan het contact met de kiezer tijdens de verkiezingscampagnes in aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen in de periode 1918-1929. De keuze om in dit onderzoek de SDAP centraal te stellen wordt verderop in deze inleiding toegelicht.

Status Quaestionis

Volgens historicus Ron de Jong is verkiezingsonderzoek in Nederland “een ondergeschoven kindje”, zeker wat betreft de periode voor 1930. De oorzaak voor deze lacune is de dominantie van het verzuilde denkkader in de historiografie.²⁰ Verschillende wetenschappers, waaronder de Nederlandse politicoloog Arend Lijphart en historicus Piet de Rooy, hebben vanuit het verzuilde denkkader onderzoek gedaan naar de Nederlandse politiek. Zij stellen de verkiezingen in Nederland tussen 1918 en circa 1960 voor als ‘volkstellingen’, vanwege de relatief stabiele verkiezingsuitslagen in deze periode.²¹ Verondersteld werd dat de leden van de verschillende zuilen in grote gescheidenheid van elkaar leefden en stemden op de partij die zich identificeerde met hun eigen zuil.²² Het interbellum staat om die reden in de verzuilde geschiedschrijving afgeschilderd als een periode waarin Nederland een ‘defensief’ partijensysteem had, waarbij de partijen met name bezig waren met het behouden van de ‘eigen’ achterban.²³ Volgens Piet de Rooy resulteerde de verzuiling zelfs in “ongelofelijke saaie politiek”.²⁴

Het verzuilde denkkader heeft lange tijd verblindend gewerkt, waardoor er relatief weinig aandacht is geweest voor de dynamiek van verkiezingscampagnes en de electorale cultuur in het interbellum. Sinds de eeuwwisseling is er een steeds luidere kritiek gekomen op het concept ‘verzuiling’ als omschrijving voor de Nederlandse samenleving in de twintigste eeuw. De Nederlandse historicus Peter van Dam noemt de verzuiling zelfs “de invloedrijkste mythe van het land”.²⁵ Het gebruik van het concept staat ons geschiedbeeld in de weg en vertroebelt actuele debatten, volgens Van Dam.²⁶ Inmiddels wordt het verzuilde paradigma door steeds meer politiek historici losgelaten. Zij hebben in diverse recente studies meer aandacht geschonken aan de dynamiek van de Nederlandse politiek en de electorale cultuur in het bijzonder.

²⁰ De Jong, ‘Verkiezingen in Nederland’, 115.

²¹ Lijphart, *Verzuiling, pacificatie*; Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2005) 221; Ibidem, ‘Geweld in de polder’, *BMGN - Low Countries Historical Review* 119:1 (2004) 62-70, aldaar 67.

²² Flip Kramer, ‘De ‘rituele census’ van 1925. Verkiezingen in verzuild Nederland’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 119:2 (2006) 218-229.

²³ Henk te Velde, ‘De spiegel van de negentiende eeuw. Partij, representatie en geschiedenis’ in: Gerrit Voerman (red.) *Jaarboek 2000 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2001) 19-40, aldaar 29

²⁴ De Rooy, ‘Geweld in de polder’, 67.

²⁵ Peter van Dam, *Staat van verzuiling. Over een Nederlandse mythe* (Amsterdam 2011) 11.

²⁶ Ibidem.

In de eerste plaats is het beeld genuanceerd dat alle politieke partijen slechts bezig waren zich te verzekeren van stemmen uit de eigen achterban. Politiek historicus Harm Kaal stelt in zijn artikel ‘Constructing a socialist constituency’ uit 2013 dat de SDAP bewust bezig was met het werven van kiezers onder andere gemeenschappen dan zijn eigen traditionele achterban.²⁷ De partij maakte specifiek propagandamateriaal om nieuwe gemeenschappen, zoals boeren en middenklassers aan te spreken en hun stem te winnen. Kaal onderzoekt verschillende vormen van electorale cultuur zoals brochures, pamfletten en radiotoespraken. Hoewel de partij wel poogde deze nieuwe gemeenschappen voor zich te winnen, was dat niet altijd even succesvol.²⁸ Daartegenover, stelt historicus Bernard Rulof, dat de sociaaldemocraten toch vooral de eigen achterban wilden verenigen en minder bezig waren met het werven van nieuwe kiezers. In het boek *Een leger van priesters voor een heilige* onderzoekt de historicus hoe de sociaaldemocraten gebruik maakten van een fenomeen, dat typerend was voor de politieke cultuur in het interbellum, namelijk: de massamanifestaties.²⁹ Volgens de historicus hadden de manifestaties als doel de sociaaldemocraten samen te smeden tot een gemeenschap van leiders en achterban, die gezamenlijk wilden werken aan een betere toekomst. De massabijeenkomsten van de SDAP tijdens het interbellum waren dus in eerste instantie gericht op de eigen achterban.³⁰

Ook het beeld dat na de wijziging van de Kieswet in 1917, de politiek “saai” was en verkiezingscampagnes niet dynamische waren, is door verschillende auteurs afgezwakt. Een belangrijke bijdrage aan deze nuancering verscheen in 2005 van de hand van historicus Ron de Jong. In *Electorale cultuur en politieke oriëntatie* onderzoekt de historicus hoe in drie Gelderse regio’s vorm werd gegeven aan het contact tussen de politiek en de kiezer.³¹ De Jong toont aan dat onder zowel het oude als het nieuwe kiesstelsel sprake was van een levendige campagne en een dynamische electorale cultuur. Met name de ARP en SDAP lieten na de invoering van het evenredige kiesstelsel geen mogelijkheid onbenut om kiezers te werven, volgens De Jong. Zij maakten ook veel gebruik van nieuwe propagandamiddelen zoals straatspeeches, lichtreclame en de radio, om het massale electoraat voor zich te werven.³²

Naast De Jong, toont ook historicus Flip Kramer aan dat er onder het nieuwe kiesstelsel sprake was van een dynamische campagne. In ‘De ‘rituele census’ van 1925’ schrijft Kramer onder meer over de inzet van nieuwe, moderne manieren van propagandavoering door verschillende politieke partijen.³³ Volgens de historicus was de verkiezingscampagne van 1925 de eerste moderne, massale verkiezingscampagne van Nederland, omdat door alle partijen gebruik gemaakt werd van nieuwe

²⁷ Harm Kaal, ‘Constructing a socialist constituency. The social-democratic language of politics in the Netherlands, c. 1890-1950’, *Archiv Für Sozialgeschichte* 53 (2013) 175-202.

²⁸ Ibidem, 195.

²⁹ Bernard Rulof, *Een leger van priesters voor een heilige zaak. SDAP, politieke manifestaties en massapolitiek 1918-1940* (Amsterdam 2007).

³⁰ Rulof, *Een leger van*, 305-307.

³¹ De Jong, *Electorale cultuur*.

³² Ibidem, 225-227.

³³ Kramer, ‘De ‘rituele census’’, 218-229.

technologische ontwikkelingen om het massale electoraat voor zich te winnen.³⁴ Daarnaast laat Kramer ook zien dat de verschillende politieke partijen wel degelijk de strijd met elkaar aangingen. Volgens de hoogleraren Douwe Jan Elzinga en Gerrit Voerman was die strijd ook terug te zien in de verkiezingsaffiches die door de partijen verspreid werden in het interbellum. In tegenstelling tot de periode na Tweede Wereldoorlog zijn de affiches die in deze periode werden verspreid allesbehalve ‘saai’. Felle kleuren, krachtige beeldtaal en onheilspellende leuzen moesten de kiezers in het interbellum overhalen tot het maken van de juiste keuze in het stemlokaal.³⁵

Met de uitbreiding van het kiesrecht en de invoering van het evenredige kiesstelsel werden landelijke verkiezingscampagnes noodzakelijk. In de geschiedschrijving is daardoor de aandacht voor de lokale aspecten van verkiezingscampagnes verslapt. Hoewel Ron de Jong in zijn studie naar Gelderland aandacht schenkt aan de lokale verkiezingscultuur, ontbreekt het aspect volledig in het eerdergenoemde artikel van Flip Kramer. Recentelijk heeft Harm Kaal met een prikkelend artikel zijn collega-historici geprobeerd aan te zetten tot meer onderzoek naar lokale aspecten van representatie en verkiezingscultuur in Nederland. In het artikel ‘Politics of Place’ bespreekt Kaal de invloed van de kieskringen in het kiesstelsel van evenredige vertegenwoordiging op de verkiezingen in het interbellum.³⁶ De kieskringen hadden in de eerste plaats een administratieve functie, maar werden ook geïntroduceerd met als doel een geografische link tussen kiezer en kandidaat in stand te houden. Het was aan de partijen vrij om in de achttien kieskringen verschillende kandidatenlijsten indienen. Een aantal grote partijen deed dat ook en plaatste daarom vaak aan de top van de lijst een prominent lid van de partij die op enige wijze verbonden was met de desbetreffende kieskring. Ook na 1917 bleven verkiezingen dus een lokale component houden.³⁷

Methode

Centraal in deze studie staat de electorale cultuur van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij in de periode 1918-1929. De formulering van de reeds genoemde onderzoeksvraag is afgeleid van Ron de Jongs definitie van ‘electorale cultuur’, zoals deze is gepresenteerd in zijn onderzoek naar de Gelderse electorale cultuur en politieke oriëntatie.³⁸ De Jong heeft een ruime opvatting van wat ‘politiek’ is en hoe ‘contact’ met de kiezer tot stand kan komen. Deze brede definiëring maakt het begrip goed bruikbaar voor dit onderzoek.

³⁴ Ibidem, 229.

³⁵ Douwe Jan Elzinga en Gerrit Voerman, *Om de stembus: Verkiezingsaffiches 1918-1998* (Amsterdam 2002).

³⁶ Harm Kaal, ‘Politics of Place. Politics of place: political representation and the culture of electioneering in the Netherlands, c.1848–1980s’, *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 23:3 (2016) 486-507.

³⁷ Ibidem, 493.

³⁸ De Jong, *Electoral cultuur*, 9.

Voor een levendige verkiezingscampagne zijn meerdere partijen nodig, toch is er binnen deze studie voor gekozen om de verkiezingscampagnes van één partij te onderzoeken. Uit het grote aantal partijen dat Nederland rijk was in het interbellum, is de keuze gevallen op de SDAP. De keuze om binnen dit onderzoek te focussen op de SDAP is gebaseerd op een aantal redenen. In de eerste plaats bestaat er al een uitgebreide historiografie over de sociaaldemocraten. Ondanks de grote hoeveelheid studies naar de sociaaldemocraten is er echter nog weinig geschreven over de verkiezingscampagnes van de partij en de manier waarop zij kiezers probeerde te beïnvloeden. Veelal was er slechts aandacht voor de verkiezingsuitslag, en niet voor de electorale cultuur van de partij.³⁹ In de historiografie is vooral aandacht voor de ideologische ontwikkeling en strijd binnen de partij rondom de scheuring in 1909, Troelstra's revolutiepoging en de hervorming van de partij in de jaren '30.⁴⁰ Eveneens is er sinds het begin van deze eeuw ook een toenemende aandacht gekomen voor de sociale en culturele kant van de partij.⁴¹ Het ontbreekt echter nog aan een overzichtswerk over de geschiedenis van de partij.⁴²

Daarnaast was de keuze voor de SDAP interessant vanwege de pogingen van de partij om actief en gericht nieuwe kiezers te werven, zoals blijkt uit de recente literatuur. Mede door die inspanning kregen de verkiezingscampagnes in het interbellum een dynamischer karakter. Meer dan andere partijen, waren de sociaaldemocraten daar actief mee bezig. Dat leverde wrijving op met andere partijen omdat de propagandisten van de SDAP publiekelijk probeerden kiezers te werven onder de aanhang van haar concurrenten.⁴³ De derde reden is overwegend van praktische aard. Het archief van de SDAP, dat wordt bewaard in het *Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis* (IISG), is voor het grootste gedeelte bewaard gebleven en vrij toegankelijk. Gezien de beperkte tijd waarbinnen deze studie moest worden afgerond, was het prettig dat het archief goed op een locatie te raadplegen was.

Zoals uit de hoofdvraag valt af te leiden, richt dit onderzoek zich op de periode tussen 1918 en 1929. In deze periode hebben vier Tweede Kamerverkiezingen plaatsgevonden, te weten in: 1918, 1922, 1925 en 1929. Deze tijdsafbakening berust op enkele historische en praktische argumenten. Ten eerste waren de verkiezingen van 1918 de eerste onder het nieuwe kiesstelsel. Ten tweede, zo blijkt uit de historiografie, zijn de verkiezingscampagnes in het interbellum nauwelijks onderzocht of is onze kennis

³⁹ Kaal, 'Constructing a socialist', 176.

⁴⁰ Zie onder andere: Henny Buiting, *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP. Het ontstaan van de Sociaal-Democratische Partij in Nederland* (Amsterdam 1989); Bas van Dongen, *Revolutie of integratie. De Sociaal-Democratische Arbeiderspartij in Nederland (SDAP) tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1992); Peter Jan Knegtman, *Socialisme en democratie. De SDAP tussen klasse en natie (1929-1939)* (Amsterdam 1989); Hendrik Floris Cohen, *Om de vernieuwing van het socialisme. De politieke oriëntatie van de Nederlandse sociaal-democratie 1919-1930* (Leiden 1974); Bart Tromp, *Het sociaal-democratische programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA, 1878-1977* (Amsterdam 2002).

⁴¹ Zie bijvoorbeeld: Rulof, *Een leger van*; Adriaan van Veldhuizen, *De Partij. Over het politieke leven in de vroege S.D.A.P.* (Amsterdam 2015).

⁴² Gerrit Voerman, 'De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen', *BMGN - Low Countries Historical Review* 120:2 (2005) 226-269, aldaar 236.

⁴³ Kramer, 'De 'rituele census'', 226-227.

over deze periode ontstaan binnen het verzuilde denkkader. Het derde argument is gebaseerd op een lacune in de historiografie van de SDAP. Ondanks het geruime aantal onderzoeken naar de sociaaldemocraten, zijn de jaren '20 betrekkelijk weinig onderzocht vergeleken met de jaren '10 en '30. Een onderzoek naar de campagnes van de partij in de jaren '20 kan ons daarom nog de nodige nieuwe kennis en inzichten opleveren. Het derde argument is zowel historisch als van praktische aard. De verkiezingscampagnes die de SDAP voerde in de jaren '30 kenden een andere dynamiek dan die van de jaren '20. In de jaren '30 stonden de campagnes vooral in het teken van Het Plan van de Arbeid (1935) en het nieuwe Beginselprogramma (1937).⁴⁴ Bovendien ontbreekt het benodigde materiaal om de verkiezingscampagnes van 1933, 1935 en 1939 goed te kunnen reconstrueren. Dit gedeelte van het archief is helaas tijdens de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan.⁴⁵ Zodoende is de verkiezingscampagne van 1929 het eindpunt van deze studie.

Deze studie is gebaseerd op bronnen uit het archief van het partijbestuur van de SDAP, dat was gevestigd in Amsterdam. Het overgrote deel van de archiefmappen die voor dit onderzoek zijn geraadpleegd staan in de inventarislijst genoemd onder de kop 'Verkiezingen'.⁴⁶ De exacte vindplaats van de bronnen staat zowel in de voetnoten als in literatuur- en bronnenlijst. Het bronmateriaal waar deze studie op is gebaseerd bestaat uit verkiezingsmateriaal zoals affiches, manifesten, pamfletten, strooibiljetten en verkiezingskranten. Daarnaast bleken verkiezingsprogramma's, propagandaplannen, circulaire en brieven erg nuttig. Ook correspondentie tussen het partijbestuur, gevestigd in Amsterdam, en federaties en lokale afdelingen van de partij bleek erg bruikbaar. Tot slot is gebruik gemaakt van secundaire literatuur ter ondersteuning van het narratief.

De recentelijk verworven inzichten over verkiezingen en verkiezingscampagnes in het interbellum, die reeds in de *Status Quaestionis* zijn besproken, hebben ter inspiratie gediend voor de hoofdstukindeling van deze studie. In diverse studies werd al aangetoond dat de SDAP poogde om nieuwe kiezers aan zich te binden. Zodoende wordt in het eerste hoofdstuk het electoraat waar de SDAP zich op richtte nader onderzocht. Want welke groepen kiezers probeerde partij exact aan zich te binden, en hoe werden die kiezers in propagandamateriaal aangesproken? Door het bestuderen en analyseren van de verschillende propagandauitingen zal naar een antwoord op deze vragen worden gezocht.

Door verschillende historici werd er al op gewezen dat er in de loop van de jaren '20 gebruik werd gemaakt van nieuwe campagnetechnieken door diverse partijen. Dat resulteerde in levendige en dynamische campagnes. Het tweede hoofdstuk staat daarom in het teken van propagandamiddelen, methoden en technieken. Onderzocht zal worden welke propagandamiddelen en praktijken door de SDAP werden ingezet om contact met de kiezer tot stand te brengen gedurende de vier campagnes in

⁴⁴ Bernard Rulof, 'Hoe het Plan van de Arbeid verkopen? Reclame en 'massapsychologische actie' van de SDAP', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 2:1 (2005) 84-104.

⁴⁵ Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, *Inventaris archief SDAP*, <https://search.socialhistory.org/Record/ARCH01292> (Geraadpleegd op 13 december 2017).

⁴⁶ Voor een compleet overzicht van de gebruikte inventarisnummers, zie: [Literatuur- en bronnenlijst](#).

de jaren '20. De ontwikkelingen die de diverse middelen en praktijken doormaakten, zullen daarbij centraal staan. Het hoofdstuk is voornamelijk gebaseerd op diverse propagandaplannen, circulaires en correspondentie tussen het partijbestuur en federale en lokale afdelingen.

Het derde hoofdstuk draait om de lokale aspecten van de verkiezingscampagnes na de invoering van het evenredige kiesstelsel. Tot nu toe is er in de literatuur beperkte aandacht geweest voor de lokale aspecten van de verkiezingscultuur in het algemeen, en van de sociaaldemocraten in het bijzonder. Vandaar dat in dit hoofdstuk onderzocht zal worden welke lokale aspecten in de verkiezingscampagnes van de SDAP zijn terug te zien. Eerst is er aandacht voor het fenomeen van de kieskringen en hoe de sociaaldemocraten daarvan gebruik maakten. Vervolgens zal worden bestudeerd hoe de SDAP haar verkiezingscampagnes organiseerde in de jaren '20. Dit onderzoek wordt afgesloten met een conclusie waarin de hoofdvraag zal worden beantwoord. Daarnaast is er aandacht voor de wetenschappelijke opbrengst van dit onderzoek en zal worden gereflecteerd op de beperkingen van deze studie.

De kiezers

Zoals eerder werd aangegeven bestaat in de verzuilde historiografie het beeld dat de Nederlandse politieke partijen in het interbellum slechts bezig waren met het behouden van de ‘eigen’ achterban, in plaats van zich te richten tot andere groepen kiezers. Daardoor zijn verkiezingen lange tijd voorgesteld als een soort ‘volkstellingen’. Recentelijk is die stelling door verschillende auteurs genuanceerd. In dit hoofdstuk wordt onderzocht welke groepen kiezers de sociaaldemocraten aan zich probeerden te binden, en hoe die groepen door de partij werden aangesproken in het propagandamateriaal. Allereerst zal worden ingegaan op het ontstaan en de ontwikkeling van de SDAP tot Troelstra’s revolutiepoging eind 1918. Daarna zal worden geanalyseerd wie de sociaaldemocraten tot haar ‘eigen’ achterban rekenden en op welke andere groepen in de samenleving zij haar campagne richtten.

Een korte geschiedenis van de SDAP

De Sociaal-Democratische Arbeiderspartij werd in 1894 opgericht door de zogenoemde ‘twaalf apostelen’. Zij verlieten de Sociaal-Democratische Bond (SDB) omdat ze het oneens waren met de koers van de partij. In het manifest *Aan de Sociaal-Democraten in Nederland* pleitten de twaalf dissidenten voor ‘het kiesrecht als wapen in de klassenstrijd’, in plaats van het anarchisme, in welke richting de SDB volgens hen opging. Zij kozen ervoor om de parlementaire weg te bewandelen op weg naar een ‘internationale, revolutionaire sociaal-democratie’.⁴⁷ Door middel van politieke actie wilden de ‘parlementaire socialisten’ proberen het bestaan van de arbeidersklasse te verbeteren.

Aanvankelijk had de SDAP weinig aanhang, aan het begin van de twintigste eeuw maakte de partij echter een enorme groei door.⁴⁸ Ten tijde van de pacificatie telde de partij ruim 27.000 leden.⁴⁹ Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1913 behaalde de partij achttien zetels. Deze groei wist de partij te realiseren, ondanks het vertrek van een groep radicale partijleden in 1909. Deze groep ‘marxisten’ wensten dat de SDAP exact de leer van Marx zou volgen, terwijl de ‘revisionisten’ daar niet zuiver aan wilden vasthouden. De revisionisten wilden via de parlementaire weg stapjes maken ter verbetering van het lot van de arbeiders.⁵⁰ Na de scheuring, die leidde tot de oprichting van Sociaal Democratische Partij (SDP), kon de SDAP haar energie nu geheel steken in de kiesrechtstrijd. Want zodra het kiesrecht ook zou toekomen aan de arme arbeiders kon de partij verder in zetelaantal groeien, zo was de gedachte.⁵¹

⁴⁷ Ruud Koole, *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Utrecht 1995) 206-207.

⁴⁸ Jos Perry, ‘De Jaren 1894-1919’ in: Maarten Brinkman, Madelon de Keizer en Maarten van Rossem (red.), *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam 1994) 8-61, aldaar 25.

⁴⁹ Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, *SDAP Ledenaantallen (1895-1939)*, <http://dnpp.ub.rug.nl/dnpp/pp/sdap/leden> (geraadpleegd op 29 januari 2018).

⁵⁰ Koole, *Politieke partijen*, 209.

⁵¹ *Ibidem*, 211.

De pacificatie van 1917 betekende een voorlopig einde van de kiesrechtstrijd. Op 3 juli 1918 mochten mannen ouder dan vijftientig jaar voor het eerst allemaal naar de stembus. In de uitslag groeide het aantal sociaaldemocratische Kamerzetels tot tweeëntwintig.⁵² De partij had gehoopt op een explosieve groei van de Kamerfractie, maar die wens kwam niet uit. Enkele maanden na de verkiezingen, in de nadagen van de Eerste Wereldoorlog, brak er in Duitsland een revolutie uit. Opgejaagd door de revolutie vroeg de Duitse keizer Wilhelm II asiel aan in Nederland. Pieter Jelles Troelstra, politiekeleider van de SDAP, raakte enthousiast van de onrust die de revolutie in Duitsland in Nederland teweegbracht. Tijdens een toespraak in de Rotterdamse buitenlucht stelde Troelstra dat ook in Nederland de revolutionaire toestand was ingetreden. Een dag later hield hij een vergelijkbare rede in de Tweede Kamer, waarin hij opnieuw een revolutie aankondigde, al was het een geweldloze. Uiteindelijk liep Troelstra's revolutiepoging uit op een mislukking. Hoewel de Kamerfractie van de SDAP een publiekelijke afgang van hun politiekeleider wilde voorkomen, reageerde ze afwijzend op zijn optreden in de Kamer.⁵³

Al was de revolutiepoging van Troelstra een eenmansactie, het zorgde er echter wel voor dat de SDAP in de landelijke politiek in een isolement terecht kwam. De revolutiepoging, die in de geschiedschrijving ook wel bekend staat als 'Troelstra's vergissing', zorgde bovendien voor verdeeldheid binnen de partij. Tijdens een partijcongres is het voorjaar van 1919 werden de gemoederen tot bedaren gebracht en werd de eenheid binnen de partij hersteld. Hoewel de partij gedurende de jaren '20 geen zitting zou krijgen in de regering en bovendien met wantrouwen werd bejegend door de andere partijen in de kamer, ging het de partij toch voor de wind. In de eerste plaats was de regering overgegaan tot de invoering van sociale wetgeving om de zichtbaar geworden onvrede in het land na Troelstra's revolutiepoging weg te nemen. Daarnaast hadden de sociaaldemocraten veel succes in de lokale politiek.⁵⁴

De 'arbeidersklasse'

Zoals reeds benoemd, werd lange tijd verondersteld dat politieke partijen in het interbellum slechts bezig waren met het mobiliseren van hun 'eigen' achterban en dat Tweede Kamerverkiezingen daardoor leken op 'volkstellingen'. Ook volgens Bernard Manin was het in veel West-Europese landen, ten tijde van de *party-democracy*, haast vanzelfsprekend dat het electoraat was verdeeld langs bestaande sociaal-culturele lijnen.⁵⁵ In de verzuilde historiografie wordt gesteld dat de relatief stabiele verkiezingsuitslagen in het interbellum daar het gevolg van waren. Binnen deze gedachte is geen ruimte

⁵² Kiesraad, *Verkiezingsuitslag Tweede Kamerverkiezingen 1918*, <https://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen/detail/TK19180702> (Geraadpleegd op 6 maart 2018).

⁵³ Koole, *Politieke partijen*, 215.

⁵⁴ *Ibidem*, 215-217.

⁵⁵ Manin, *The Principles of*, 223.

voor het van nature geconstrueerde karakter van de kiezer. Een kiezer was bijvoorbeeld niet alleen katholiek, maar ook arbeider of ambtenaar. Politieke partijen probeerden een politieke gemeenschap te smeden waar een kiezer zich thuis kon voelen. De sociaaldemocraten probeerden dat te bewerkstelligen door kiezers er op te wijzen dat zij deel uitmaakten van de arbeidersklasse. Wanneer je vanuit deze gedachte redeneert, streden partijen wel degelijk om dezelfde groepen kiezers.

Om te begrijpen hoe de SDAP probeerde om de arbeidersklasse aan zich te binden, is het van belang om inzicht te krijgen in de ideologie van de partij. De SDAP hing het socialisme aan dat was gebaseerd op het Marxisme. In de kern draait het socialisme om de klassenstrijd. Deze strijd gaat volgens de Marxisten tussen het proletariaat, oftewel de arbeidersklasse, en de kapitalisten. In de marxistische leer bestaat de maatschappij uit deze twee groepen. Uiteindelijk zou de klassenstrijd eindigen in een overwinning van de arbeidersklasse, waarna het socialisme kon worden verwezenlijkt. Essentieel in de Marxistische theorie is het gegeven dat het socialisme alleen kon worden gerealiseerd door de arbeidersklasse zelf. In werkelijkheid bestond een maatschappij echter niet slechts uit twee, maar uit veel meer groepen waarmee rekening moest worden gehouden.⁵⁶

Dit ideologische gegeven leverde in de praktijk een probleem op. Want als de Nederlandse samenleving uit veel meer groepen bestaat, welke groepen vertegenwoordig je dan als sociaaldemocraten? De arbeidersklasse werd door de SDAP beschouwd als haar ‘eigen’ achterban. In de klassieke socialistische opvatting werd onder de arbeidersklasse vooral de geschoolde, volwassen, mannelijke handarbeiders in steden en industrie centra verstaan.⁵⁷ Deze groep was in Nederland echter van een bescheiden omvang en bovendien was de aanhang voor het socialisme in de industriegebieden zwak.⁵⁸

Voor de SDAP was het daarom vanaf de oprichting al noodzakelijk om zich niet uitsluitend te richten op deze groep industriearbeiders. Om electoraal te groeien moesten daarom ook andere groepen arbeiders in de samenleving worden bereikt. Hoewel het partijmanifest uit 1895 vrijwel uitsluitend gericht was op de arbeider, werd in de propagandautingen ook geappelleerd aan andere groepen kiezers. Partijleider Pieter Jelles Troelstra ontkende dat het socialisme uitsluitend een zaak van industriearbeiders was. Troelstra rekende in verschillende speeches en publicaties ook kleine boeren, winkeliers en de kleine zelfstandigen tot de arbeidersklasse, en daarmee tot de sociaaldemocratische kiezers. Medeoprichter van de SDAP en ‘apostel’ Jan Schaper stelde zelfs dat de partij de “gewone man” representeerde.⁵⁹ Niet alleen dit ideologische probleem, ook het absolute meerderheidsstelsel dwong de partij min of meer tot een ruimere opvatting van de arbeidersklasse. Onder het absolute meerderheidsstelsel was het noodzakelijk om meer dan 50% van het aantal stemmen in een kiesdistrict te winnen voor het verwerven van één zetel in de Tweede Kamer. Daarom was het voor de SDAP

⁵⁶ Cohen, *Om de vernieuwing*, 179.

⁵⁷ Perry, ‘De Jaren’, 25.

⁵⁸ Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 65.

⁵⁹ Kaal, ‘Constructing a socialist’, 180.

belangrijk om ook andere groepen kiezers aan te spreken om op die manier meer kans te maken op parlamentszetels.⁶⁰

Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1918 mochten er veel mannen in Nederland voor het eerst in hun leven naar de stembus. Onder deze groep bevonden zich veel arbeiders waarvan de SDAP hoopte hun stem te verwerven. Om dat doel te bereiken pleitten de sociaaldemocraten tijdens de verkiezingscampagne onder andere voor meer sociale wetgeving ter verbetering van de levensomstandigheden van de arbeidersklasse. Daarnaast werd er nadruk gelegd op de hoge prijs van levensmiddelen en de verbetering van het onderwijs.⁶¹ Ook lieten ze geen kans onbenut om kiezers te wijzen op het grootste succes tot nu toe: de invoering van het algemeen mannenkiesrecht.⁶²

Net als vóór 1917, werd ook daarna gepoogd om meer stemmen dan alleen die van de industriearbeider te winnen. Om dat doel te bereiken waren er steeds meer groepen in de samenleving onder de ‘arbeidersklasse’ geschaard door de sociaaldemocraten. Naast boeren, winkeliers en kleine zelfstandigen, richtten de sociaaldemocraten zich in een verkiezingskrant uit 1918 ook direct tot “[...] arbeiders met hoofd of handen [...] tot de ambtenaren [...] tot de werkers op kantoren en in winkels, op het veld, in werkplaats of fabriek”. Waar onder het oude kiesstelsel toch vooral werd gerefereerd aan arbeiders die met hun handen werkten, richtte de partij zich hier ook direct tot de meer intellectuele arbeiders en niet-industriearbeiders. In dezelfde verkiezingskrant werd ook geappelleerd aan degene die “Tot de misdeelden, de verdrukten, de hongerlijders in deze maatschappij [...]” behoorden. Verderop richtte de partij zich ook nog tot onderwijzers en arbeiders in de land- en tuinbouw.⁶³

In een verkiezingsflyer uit 1922, waarin de partij stilstond bij haar politieke successen uit de voorbije vijftientig jaar, sprak het “[...] arbeiders, ambtenaren en kleine burgers [...]” aan om samen “vooruit” te gaan.⁶⁴ In een flyer die werd verspreid onder Amsterdammers, aan de vooravond van de verkiezingen van 1925, richtte de partij zich zelfs tot “[...] alle die moeten leven van het dagelijksche werk [...]”.⁶⁵ Volgens de SDAP ondergingen niet-industriearbeiders, boeren, ambtenaren, kleine zelfstandigen en minderbedeelden hetzelfde lot als de ‘gewone’ arbeider en behoorden ze daarmee ook tot het proletariaat. Daarom konden ze gezamenlijk optrekken in de strijd tegen het kapitalisme. Binnen deze gedachten kon de partij zich tot een veel groter gedeelte van het electoraat richten.

⁶⁰ Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 66-67.

⁶¹ Pamflet, 2^e Kamerverkiezing. Waar het omgaat! En: Hoe wij moeten stemmen., 1918, IISG, SDAP, inv. nr. 2185.

⁶² Verkiezingskrant, Plaats voor den arbeid. Orgaan van de federatie Amsterdam der S.D.A.P., juni 1918, IISG, SDAP, inv. nr. 2185.

⁶³ Verkiezingskrant, Stemt Rood! Verkiezings-orgaan van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij voor de kieskringen 's-Hertogenbosch, Tilburg en Zeeland, No 4, 1918, IISG, SDAP, inv. nr. 2185.

⁶⁴ Pamflet, Na 25 jaar, 1922, IISG, SDAP, inv. nr. 2199.

⁶⁵ Strooibiljet, Een Laatste Woord tot de mannen en vrouwen van Amsterdam, 1925, IISG, SDAP, inv. nr. 2206.

Gedurende de jaren '20 bleef de SDAP dus een steeds ruimere opvattingen van de 'arbeidersklasse' hanteren. Dat gebeurde echter niet alleen meer in propagandauitingen van de partij, maar nu ook in het verkiezingsprogramma. Zoals gezegd was het partijmanifest van 1895 nog uitsluitend gericht op de arbeidersklasse. In de inleiding van het verkiezingsprogramma van 1925 richtten de sociaaldemocraten zich tot het "arbeidende volk van Nederland".⁶⁶ Op het eerste gezicht lijkt dat een minieme verandering, maar de term "arbeidende volk" weerspiegelt de veranderde opvatting over de SDAP over hetgeen zij tot de 'arbeidersklasse' rekende. Deze ontwikkeling zette zich door in het verkiezingsprogramma van 1929. De partij richtte zich daarin tot "de arbeidersklasse van Nederland en alle met haar maatschappelijk verwante en gelijkgezinde groepen en personen".⁶⁷ Hoewel deze aanhef vaag is geformuleerd, maakt het wel duidelijk dat de partij meer dan alleen de arbeidersklasse wilde vertegenwoordigen.

Socialistische vrouwen

Op zondag 24 maart 1918 werd door het hele land Vrouwendag georganiseerd. De manifestaties werden georganiseerd door de SDAP op verzoek van het bestuur van de Sociaal-Democratische Vrouwenclub.⁶⁸ Centraal thema die dag was de strijd om het algemeen vrouwenkiesrecht. Voor de socialistische vrouw was het een goed moment om haar stem in deze kwestie te laten horen. Eveneens kon de SDAP van de gelegenheid gebruik maken om alle kiezers duidelijk te maken hoeveel belang de partij hechtte aan deze verkiezingseis. Want het algemeen vrouwenkiesrecht stond hoog op het verkiezingsprogramma van de sociaaldemocraten, en werd veelvuldig aangehaald in diverse propagandauitingen van de partij.⁶⁹

In de loop van 1919 werd de verkiezingseis van de SDAP om het kiesrecht ook toe te kennen aan de vrouwelijke helft van de bevolking eindelijk ingewilligd. Anders dan bij de invoering van het mannenkiesrecht was het niet nodig de grondwet te wijzigen. Het verwijderen van het woord 'mannelijk' uit de Kieswet was ditmaal voldoende.⁷⁰ Daarmee kwam het actief stemrecht vanaf nu ook toe aan alle vrouwen vanaf vijfentwintig jaar. Overigens was het passief kiesrecht in 1917 al wel toegekend aan het vrouwelijke gedeelte van de bevolking. De eerste vrouw die daar succesvol gebruik van kon maken was de sociaaldemocraat Suze Groenweg.⁷¹

⁶⁶ Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, *Verkiezingsprogram 1925*, <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c616dcd05186> (Geraadpleegd op 6 februari 2018).

⁶⁷ Ibidem, *Verkiezingsprogram 1929*, <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c616aa600ef3> (Geraadpleegd op 8 februari 2018).

⁶⁸ Circulaire, Aan de Afdelingen in plaatsen, waar een Sociaal-Democratische Vrouwenclub gevestigd is, 1918, IISG, SDAP, inv. nr. 2184.

⁶⁹ Pamflet, Aan het arbeidende volk van Nederland, 1918, IISG, SDAP, inv. nr. 2185; Zie ook: Pamflet, 2^e Kamerverkiezing. Waar het omgaat! En: Hoe wij moeten stemmen., 1918, IISG, SDAP, inv. nr. 2185.

⁷⁰ Niels van Driel en Ron de Jong, *De Tweede Kamerverkiezingen in vijftig stappen* (Amsterdam 2014) 21.

⁷¹ Elzinga e.a., *Om de stembus*, 20-27.

De invoering van het algemeen vrouwenkiesrecht, betekende voor de SDAP dat ze zich niet langer in hen campagnemateriaal alleen moest richten op mannelijke kiezers. Wanneer de sociaaldemocraten in hun verkiezingspropaganda spraken over de ‘arbeidersklasse’, dan werd van oudsher daar alleen de mannelijke arbeider mee bedoeld. Ook wanneer de partij zich richtte tot kleine boeren, winkeliers, intellectuelen en ambtenaren, werden daarmee mannen bedoeld.⁷² Vanaf de verkiezingscampagne van 1922 richtte de partij zich dan ook tot de ‘socialistische vrouw’ als een aparte groep kiezers. Dat zou ook nog enkele tientallen jaren zo blijven.⁷³

In het verkiezingsprogramma van de SDAP werden verschillende standpunten opgenomen die in het bijzonder waren gericht op het aantrekken van vrouwelijke kiezers. Deze standpunten waren opgenomen onder het thema “Vrouwenbelangen”.⁷⁴ De eisen binnen dit thema gingen onder andere over moederschap, maatschappelijke gelijkheid en de veiligheid en gezondheid van vrouwen en kinderen.⁷⁵ Via speciale verkiezingsflyers werden de vrouwelijke kiezers over deze partijvoornemens geïnformeerd. Deze flyers droegen titels als *Voor Moeder de Vrouw* en *Het Kind van de Rekening*.⁷⁶ Alleen al in het zuiden van het land werden bijna 200.000 van dergelijke flyers verspreid. Daarnaast distribueerden de besturen van de gewestelijke federaties in Noord-Brabant, Zeeland en Limburg bijna 125.000 speciale vrouwenmanifesten.⁷⁷

Ook in aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 1925, werd gepoogd het vrouwelijke electoraat bij de partij te betrekken. Bovenaan het verkiezingsprogramma van de SDAP prijkte opnieuw het onderwerp ‘ontwapening’.⁷⁸ Het thema kwam daardoor veel terug in propagandautingen. Daarin werd vaak gewezen op de gevolgen van oorlog en militarisme voor het welzijn van vrouwen en kinderen.⁷⁹ Op verschillende verkiezingsposters werd deze gedachte expliciet uitgebeeld. Op een poster werd het militarisme afgebeeld als een slang die op het punt staat een vrouw met een baby op haar arm

⁷² Ulla Jansz, ‘De vernieuwing in de SDAP en het vrouwenvraagstuk. Humanisme, socialisme en democratie in het interbellum’ in: *Voor menselijkheid en tegen godsdienst? Humanisme in Nederland, 1850-1960* (Hilversum 1998) 117-131, aldaar 119-120.

⁷³ Kaal, ‘Constructing a socialist’, 185-186.

⁷⁴ Ontwerp-verkiezingsprogram van het P.B. met amendementen, 25-26 december 1921, IISG, SDAP, inv. nr. 285.

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ Circulaire, Aan de besturen der gewesten N.Brabant, Zeeland en Limburg, 19 september 1922, IISG, SDAP, inv. nr. 2203.

⁷⁷ Ibidem.

⁷⁸ Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, *Verkiezingsprogram 1925*, <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c616dcd05186> (Geraadpleegd op 6 februari 2018).

⁷⁹ Strooibiljet, Vrouwen, hoort! Groot gevaar bedreigt ons land en ons volk!, 1925, IISG, SDAP, inv. nr. 2206.

aan te vallen.⁸⁰ Op een andere poster staat een angstige, in elkaar gekrompen, vrouw afgebeeld terwijl ze haar kind met haar handen beschermt voor het dreigende gevaar van een oorlog.⁸¹

Confessionele kiezers

In geografisch opzicht had de SDAP in het zuiden van het land weinig verkiezingssuccessen gehad onder het absolute meerderheidsstelsel. Hoewel er in Limburg, Noord-Brabant en Zeeland veel industriegebieden waren kregen de sociaaldemocraten er maar moeilijk voet aan de grond. De invloed van de katholieke kerk op de arbeidersklasse was in het zuiden van Nederland erg groot.⁸² Direct vanaf de invoering van het nieuwe kiesstelsel probeerde de SDAP door middel van gerichte verkiezingscampagnes, kiezers bij de confessionele partijen weg te halen. Om dat te bewerkstelligen maakte de partij in verschillende campagneuitingen gebruik van een religieus discours en religieuze concepten. Zo sprak de partij in de verkiezingskrant *Stem Rood*, die in 1918 werd verspreid in de kieskringen 's-Hertogenbosch, Tilburg en Zeeland, in termen als “De verlossing der arbeiders”.⁸³ In een andere verkiezingskrant, die in dezelfde regio werd verspreid, sprak de partij in een stuk met de titel “Het licht” over zichzelf als een partij die zich richt op “[...] de verbetering van de stoffelijke toestand van de arbeiders [...]”.⁸⁴ Door gebruik van deze en vergelijkbare taaluitingen probeerde de partij door te dringen tot de gelovige kiezers in de katholieke bolwerken.

De strijd om de katholieke kiezers in het zuiden zwengelde in de jaren '20 steeds verder aan. Onder het oude kiesstelsel was de RKSP in het zuiden van het land vrijwel onafgebroken de grootste partij geweest. Tijdens de verkiezingen van 1918 was de SDAP er nauwelijks in geslaagd om de stem van de confessionele arbeider te werven. Met speciale verkiezingsmanifesten probeerde de partij onder het nieuwe kiesstelsel meer kiezers voor de sociaaldemocratie te winnen.⁸⁵ Ook werd alles in het werk gesteld om de stemmen van de mijnwerkers in het zuiden veilig te stellen. Dat deden ze onder andere door grote oplages van de sociaaldemocratische verkiezingskrant te verspreiden in de Limburgse mijnstreek, waar veel gelovige arbeiders werkzaam waren.⁸⁶

De strijd om de confessionele kiezer in het zuiden was tijdens de campagne van 1925 ongekend fel. De sociaaldemocraten hadden goede hoop op electorale winst vanwege de onvrede onder de

⁸⁰ Verkiezingsaffiche, Ontwapening! Vrouwen strijdt mee – steunt de SDAP, Willem Papenhuyzen, 1925, IISG, SDAP, inv. nr. IISG BG E1/13.

⁸¹ Verkiezingsaffiche, Vrouwen op tegen den oorlogsbrand, L.J. Jordaan, 1925, IISG, SDAP, inv. nr. IISG BG E1/176.

⁸² Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 66.

⁸³ Verkiezingskrant, Stemt Rood! Verkiezings-orgaan van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij voor de kieskringen 's-Hertogenbosch, Tilburg en Zeeland, No 4, 1918, IISG, SDAP, inv. nr. 2185.

⁸⁴ Ibidem.

⁸⁵ Circulaire, Aan de besturen der afdelingen, 15 juni 1922, IISG, SDAP, inv. nr. 2202.

⁸⁶ Brief, Aan het verkiezingscomité voor het Zuiden, 27 mei 1922, IISG, SDAP, inv. nr. 2202.

katholieke arbeiders.⁸⁷ Daarom zetten zij alles op alles om definitief door te breken in de zuidelijke provincies. Dat leidde zelfs tot gewelddadige confrontaties tussen groepen kiezers.⁸⁸ Er werd in 1925 stevig campagne gevoerd tegen het bezuinigingsbeleid van Colijn en zijn medeministers. Het protest leverde de sociaaldemocraten vier extra Kamerzetels op. De zittende regering verloor vijf zetels, maar behield haar ruime meerderheid. Respectievelijk verloren de katholieken twee zetels en Colijns ARP zelfs drie.⁸⁹ Dergelijke electorale verschuivingen zijn anno 2018 niet opmerkelijk, maar werden destijds ervaren als een grote machtsverschuiving.

Met dit reeds behaalde succes in het achterhoofd, gingen de sociaaldemocraten in 1929 nogmaals de strijd aan met de RKSP, in de hoop opnieuw electoraal te groeien. Ditmaal werd de strijd echter niet alleen in het zuiden gevoerd. Door de partijafdeling van de socialisten in Zuid-Holland werd een vier pagina tellend pamflet verspreid dat was geschreven door predikant G. Horreus de Haas. In het pamflet *Het evangelie en de maatschappij* legde de voorganger, aan de hand van verschillende Bijbelcitataten uit, waarom zij “rood” moesten stemmen op verkiezingsdag.⁹⁰ Met het pamflet wilde de partij de religieuze bezwaren voor het steunen van de socialisten bij gelovige kiezers wegnemen.

Terwijl de politieke partijen in Nederland zich gereed maakten voor de start van de verkiezingscampagne van 1929, werden in Groot-Brittannië de stemmen eind mei al geteld. Het nieuws dat de *Labour Party* de grootste partij was geworden in het Britse Lagerhuis werd juichend ontvangen door de sociaaldemocraten. De SDAP speelde direct in op dit nieuws door een speciale proclamatie te laten drukken. Op het affiche werd aan de katholieke arbeider duidelijk gemaakt dat de Bisschop van London, en daarmee de kerk, zijn vertrouwen en goedkeuring had uitgesproken voor een arbeidersregering in Engeland.⁹¹ De poster moest bij de Nederlandse katholieke arbeider de indruk wekken dat de kerk in Nederland ook achter een arbeidersregering zou staan in het geval dat aan de orde kwam. De socialistische aanvallen op de aanhang van de RKSP, zorgden voor onrust onder de leden van de partij. In dagblad *Het Volk* werd op 30 mei een artikel geciteerd waarin een bezorgde katholiek zijn eigen partij opriep tegengas te bieden aan het verkiezingsgeweld van de socialisten, bang dat de partij weer zetels zou verliezen.⁹²

De RKSP kon oplucht ademhalen nadat de uitslag van de verkiezingen bekend werd. Want ondanks de tomeloze inzet van de sociaaldemocraten om de katholieke kiezers aan zicht te binden, bleef het aantal Kamerzetels van de RKSP gelijk. Ook de rest van de verkiezingsuitslag vertoonde nauwelijks verschillen vergeleken met die van vier jaar eerder. De grootste partijen in de Tweede kamer, te weten de RKSP, SDAP, CHU bleven steken op hetzelfde aantal Kamerzetels. Alleen de ARP zag een zetel

⁸⁷ Jos van Meeuwen, *Lijden aan eenheid. Katholieke arbeiders op zoek naar hun politieke recht* (1897-1929) (Hilversum 1998) 256.

⁸⁸ Kramer, ‘De ‘rituele census’’, 226.

⁸⁹ Elzinga e.a., *Om de stembus*, 38-47.

⁹⁰ Pamflet, *Het evangelie en de maatschappij*, 1929, IISG, SDAP, inv. nr. 2218.

⁹¹ Poster, *Proclamatie! De Bisschop van London [...]*, 1929, IISG, SDAP, inv. nr. 2218.

⁹² ‘Katholieke vrees. Een noodkreet’, *Het Volk* (30 mei 1929) in: IISG, SDAP, inv. nr. 2218.

verloren gaan.⁹³ Een decennium vol verkiezingsstrijd leverde de sociaaldemocraten niet de electorale doorbraak op waar zij had gehoopt.

Communistische kiezers

Om als politieke partij te groeien in het aantal Kamerzetels moet je enerzijds proberen kiezers te werven onder de aanhangers van andere partijen, zoals de sociaaldemocraten poogden kiezers weg te trekken bij de RKSP. Anderzijds moet je voorkomen kiezers te verliezen aan je concurrenten. Een gevolg van het evenredige kiesstelsel was de enorme toename van het aantal politieke partijen dat deelnam aan de Tweede Kamerverkiezingen. Tijdens de verkiezingen van 1918 was de kiesdrempel vastgesteld op slechts vijftig procent van de kiesdeler.⁹⁴ Met het behalen van slechts 6.772 stemmen kon al een zetel in de Tweede Kamer worden verworven.⁹⁵ Bij de bekendmaking van de verkiezingsuitslag van 1918 bleken tien nieuwe partijen minstens één zetel te hebben bemachtigd. In totaal deden er dat jaar 32 partijen mee aan de verkiezingen, waarvan de meeste slechts in een of enkele kieskringen.⁹⁶

De nieuwe kleine politieke partijen die in het interbellum werden opgericht zijn te onderscheiden in revolutionaire-, beginsel- en belangenpartijen. Beginselpartijen ontstonden wanneer de moederpartij afdreef van haar idealen, terwijl belangenpartijen de belangen van een specifieke groep in de samenleving wilden vertegenwoordigen. Revolutionaire partijen uit communistische en fascistische hoek, ontstaan vaak uit onvrede over het functioneren van de democratie. Volgens politiek historicus Koen Vossen zorgde het grote aantal kleine politieke partijen voor een steeds opblazende strijd tussen bestaande partijen en nieuwkomers.⁹⁷ Hoewel de SDAP voor de partijtjes niet veel te vrezen had, waren ze zich wel bewust van het mogelijke electorale verlies dat deze partijen konden aanrichten.

Dat blijkt ook uit de aandacht die de partij schonk aan de opkomst van de nieuwe partijen in hun verkiezingscampagnes. In een verkiezingsflyer uit 1918 die door de Amsterdamse afdeling van de SDAP werd verspreid maande de partij “[...] de arbeidersklasse als eenheid op te treden, niet lopen achter eenige burgerlijke partij, niet zich laten verlokken door de nieuwe partijtjes en groepen, die thans als paddenstoelen uit de grond schieten [...]”.⁹⁸ Ook tijdens de verkiezingsactie van 1925 was de partij nog altijd alert voor de mogelijke gevaren van de grote hoeveelheid kleine partijen. Op een spotprent werden

⁹³ Elzinga e.a., *Om de stembus*, 48-57.

⁹⁴ Koen Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark: kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003) 17.

⁹⁵ Parlement.com, *Tweede Kamerverkiezingen 1918*, https://www.parlement.com/id/vh8lnhrp1x0h/tweede_kamerverkiezingen_1918 (Geraadpleegd op 14 februari 2018).

⁹⁶ Elzinga e.a., *Om de stembus*, 20-27.

⁹⁷ Vossen, *Vrij vissen*, 14-15.

⁹⁸ Verkiezingsflyer, *Nu is het uw beurt! Een ernstig woord aan de Amsterdamsche arbeiders!*, 1918, IISG, SDAP, inv. nr. 2185.

de kleine partijen afgebeeld als vervelende muggen, die de kiezer van zich af moest slaan gedurende de campagne.⁹⁹

De SDAP had te maken met electorale concurrentie vanuit verschillende hoeken van het politieke spectrum. De belangrijkste concurrent voor de SDAP uit het scala van kleine politieke partijen was de uit eigen gelederen opgerichte SDP. Vanaf 1919 leefde de partij verder als de Communistische Partij Holland (CPH).¹⁰⁰ De SDP was in 1909 opgericht door leden van de SDAP uit onvrede over de gematigde koers van de partij. Hoewel beide partijen zich richtten op de groep arbeiders binnen het massale electoraat, bleef een groot deel van de arbeidersklasse onbereikbaar voor de SDP. Na de invoering van het algemeen mannenkiesrecht, en de naamswijziging naar CPH, bestond de aanhang van de partij vooral uit ongeschoolde anarchistische arbeiders, terwijl de SDAP de meer ontwikkelde arbeider wist te mobiliseren.¹⁰¹ Desondanks blijkt uit kiezersonderzoek dat wanneer de sociaaldemocraten electoraal verlies leden en de communisten wonnen, dat simpelweg de kiezer van partij was gewijcht.¹⁰²

Na de verkiezingen van 1918 kwam de SDP met twee zetels de Tweede Kamer binnen. Geografisch gezien hadden de communisten electoraal succes in de relatief onkerkelijke provincies Noord-Holland, Friesland en Groningen. Daarnaast deden ze het ook goed in enkele grote steden in het westen van het land, zoals Amsterdam, Rotterdam en Den Haag.¹⁰³ In Amsterdam deed de CPH het vooral goed in enkele arme buurten, zoals de Jordaan en de Oostelijke Eilanden.¹⁰⁴ De SDAP poogde met name op lokaal niveau om de stem van communistische kiezers te werven. De partij greep bijvoorbeeld in 1925 de bestuurlijke onrust binnen de CPH aan, om de communistische kiezers er in hun propaganda op te wijzen dat hun stem waarloos zou zijn.¹⁰⁵

Toch werd ook op nationaal niveau geprobeerd om stemmen te winnen onder de aanhangers van het communisme. In een spotprent, afgedrukt in het manifest *Kiezer wat is er van den dag? Vooruitgang of reactie*, werd de CPH afgebeeld als een dolle ezel die op weg was naar de afgrond, waarbij de afgrond symbool stond voor Moskou.¹⁰⁶ Dergelijke propaganda moet ook gezien worden in het licht van de parlementaire positie van de SDAP. De partij was na de revolutiepoging van Troelstra

⁹⁹ Manifest, *Kiezer wat is er van den dag? Vooruitgang of reactie*, 1925, IISG, SDAP, inv. nr. 2206.

¹⁰⁰ De Jong, *Electoral culture*, 140.

¹⁰¹ Gerrit Voerman, *De Meridiaan van Moskou. De CPN en de Communistische Internationale, 1919-1930* (Amsterdam 2001) 33.

¹⁰² Wim de Jong en Harm Kaal, 'Mapping the Demos. Scientisation of the Political, Electoral Research and Dutch Political Parties, c. 1900-1980', *Contemporary European History* 26:1 (2017) 111-138, aldaar 115-116.

¹⁰³ Ron de Jong, Henk van der Kolk & Gerrit Voerman, *Verkiezingen op de kaart 1848-2010. Tweede Kamerverkiezingen vanuit geografisch perspectief* (Utrecht 2011) 85.

¹⁰⁴ Peter-Paul de Baar, 'Linkse en rechtse buurten', *Ons Amsterdam* 55:3 (2003) 84-89.

¹⁰⁵ Strooibiljet, *Een Laatste Woord tot de mannen en vrouwen van Amsterdam*, 1925, IISG, SDAP, inv. nr. 2206.

¹⁰⁶ Manifest, *Kiezer wat is er van den dag? Vooruitgang of reactie*, 1925, IISG, SDAP, inv. nr. 2206.

in een politiek isolement geraakt en probeerde het vertrouwen van de overige fracties in de Tweede Kamer terug te winnen door zich te distantiëren van het communisme.

Deelconclusie

In dit hoofdstuk is onderzocht tot welke groepen in de samenleving de SDAP zich heeft gericht in haar propaganda, en op welke manier ze dat deed. Anders dan in de verzuilde historiografie wordt voorgesteld, probeerden de sociaaldemocraten wel degelijk om kiezers te werven buiten hun traditionele ‘eigen’ achterban. Traditioneel richtte de partij zich op het werven van kiezers in de ‘arbeidersklasse’. Toch werd al sinds de oprichting geprobeerd om niet alleen de stem van industriearbeiders te winnen, maar ook andere groepen, zoals kleine boeren, winkeliers en zelfstandigen. Sinds de invoering van het evenredige kiesstelsel en het algemeen mannenkiesrecht hanteerde de partij een steeds ruimere opvatting van wie er tot de ‘arbeidersklasse’ behoorden. Niet-industriearbeiders, ambtenaren, minderbedeelden en intellectuelen werden vanaf die tijd ook door de SDAP aangesproken in hun propaganda en verkiezingsprogramma.

In de loop van de jaren '20 probeerde de sociaaldemocraten om electoraal verder te groeien door zich ook op andere groepen binnen het massale electoraal te richten. Met de invoering van het algemeen vrouwenkiesrecht werd de ‘socialistische vrouw’ een aparte groep binnen het electoraat die de SDAP voor zich wilde winnen. Van oudsher was de ‘arbeider’ een man en daarom werden vrouwen als aparte groep aangesproken tijdens de verkiezingscampagnes. Daarnaast gingen de sociaaldemocraten proberen om meer confessionele kiezers te winnen voor de sociaaldemocratie. Tijdens het bestaan van het districtenstelsel slaagden de sociaaldemocraten er nauwelijks in om de confessionele arbeiders in het zuiden van het land te bereiken. Het nieuwe kiesstelsel bood echter meer mogelijkheden om stemmen te winnen onder christelijke kiezers die traditioneel vooral de RKSP aanhingen. Door gebruik te maken van een religieus discours en religieuze concepten poogden de sociaaldemocraten om die kiezers bij hun partij te betrekken. Tot slot probeerden de SDAP ook communistische kiezers te werven, onder andere door het communisme neer te zetten als een gevaar voor de maatschappij.

Campagne voeren

In het vorige hoofdstuk werd geconstateerd dat de sociaaldemocraten toch poogden kiezers voor zich te winnen buiten hun traditionele achterban. In het verlengde van die bevinding is het interessant om te weten welke propagandamiddelen en praktijken de SDAP gebruikte om de stem van het massale, nieuwe electoraat voor zich te winnen. Deze vraag staat dan ook centraal in dit hoofdstuk. Er zal gefocust worden op continuïteiten en discontinuïteiten in het gebruik van diverse bestaande propagandamiddelen. Eveneens is er aandacht voor de toepassing van nieuwe, moderne propagandamiddelen, waarvan de inzet mogelijk was door de technologische ontwikkelingen in het interbellum. Door het partijbestuur en de federaties werd in diverse propagandaplannen en circulaires onderscheid gemaakt tussen vier categorieën propagandamiddelen: huisbezoeken, openbare vergaderingen en meetings, schriftelijke propaganda en wandel-, fiets- en autotochten.¹⁰⁷ In die volgorde zullen de campagnemiddelen in dit hoofdstuk worden geanalyseerd.

Huisbezoek

In de periode 1888-1917 werd door de meeste politieke partijen het huisbezoek beschouwd als het meest effectieve propagandamiddelen om kiezers te bewerken.¹⁰⁸ Dat gold zeker ook voor de sociaaldemocraten.¹⁰⁹ De huisbezoekers van de SDAP beperkten hun gang langs de huizen niet alleen tot die van geestverwanten. Door het herhaaldelijk bezoeken van kiezers probeerden zij ook hun stem te winnen. Dat het bezoeken van andersdenkenden zinvol kon zijn, blijkt ook uit een analyse van het stemgedrag over de periode tussen de grondwetsherzieningen van 1888 en 1917. Op basis van die analyse stelt Ron de Jong dat de politieke loyaliteit van kiezers nog niet vastlag.¹¹⁰ Ook de katholieken zagen het huisbezoek als hun belangrijkste propagandamiddel, maar zij bezochten alleen geloofsgenoten.¹¹¹

Het huisbezoek bleef ook na de invoering van het evenredige kiesstelsel een belangrijk propagandamiddel voor de sociaaldemocraten. De invoering van het algemeen kiesrecht maakte het echter lastig om nog langer op structurele en systematische wijzen alle huizen in een dorp, stad of op het platteland te vereren met een bezoek. Alle federaties en afdelingen van de SDAP werden middels een circulaire ingelicht over de verkiezingsactie van 1918, daarin sprak het partijbestuur de verwachting

¹⁰⁷ Zie o.a.: Circulaire, Tweede-Kamerverkiezingen juli 1918, 1918, IISG, SDAP, inv. nr. 2184; Propagandaplan, Gewestelijke federatie Zuid-Holland, 1929, IISG, SDAP, inv. nr. 2218.

¹⁰⁸ De Jong, 'Verkiezingen in Nederland', 125.

¹⁰⁹ Ibidem, 'Van diversiteit', 66.

¹¹⁰ Ibidem, 'Verkiezingen in Nederland', 116.

¹¹¹ Ibidem, 124-127.

uit dat alle stemgerechtigden thuis bezocht zouden worden.¹¹² Het grote aantal extra huishoudens waarmee de propagandisten te maken hadden kregen door de kiesrechtuitbreiding, maakte deze verwachting echter onrealistisch. De Gelderse federatie gaf de lokale propagandisten daarom opdracht om alleen bij nieuwe kiezers langs te gaan.¹¹³ Hoewel veel huizen voortaan werden overgeslagen, en het herhaaldelijke bezoeken van kiezers niet meer mogelijk was, bleef de partij het huisbezoek zien als haar belangrijkste propagandamiddel.¹¹⁴ Met een huisbezoek konden immers ook kiezers worden bereikt die niet afkwamen op de openbare vergaderingen van de sociaaldemocraten.¹¹⁵

Het huisbezoek was een erg arbeidsintensieve bezigheid. Toch werd het huisbezoek door bijna alle partijen nog altijd beschouwd als het meest waardevolle campagnemiddel omdat het moment van persoonlijke contact voor meer werd gebruikt dan alleen het eenmalig winnen van iemands stem. Omdat de stemprocedure grondig was herzien in 1917, was de partij bang was dat mensen een foutieve of ongeldige stem zouden uitbrengen. Daarom werd het contactmoment ook aangegrepen om kiezers te informeren over de praktijk van het stemmen.¹¹⁶ Anders dan onder het districtenstelsel, toen erop een stembiljet drie of vier namen stonden, was het stembiljet nu al gauw één meter breed met daarop tientallen kandidaten.¹¹⁷ Het persoonlijk contact werd ook gebruikt om kiezers te overtuigen lid te worden van de partij, zodat men zich structureel kon verzekeren van steun aan de partij. Daarnaast was het een goed moment om abonnees te werven voor *Het Volk*, of om twijfelende kiezers kennis te laten maken met het socialistische gedachtegoed door ze een brochure te verkopen.¹¹⁸

Omdat het huisbezoek enorm tijds- en arbeidsintensief was, was het belangrijk om het huisbezoek zo efficiënt en effectief mogelijk uit te voeren. Daarom werden aanstaande huisbezoekers eerst goed opgeleid en geïnformeerd over de kunst van het huisbezoek.¹¹⁹ Ter voorbereiding kregen ze onder andere een instructieboek met daarin scenario's waarmee men tijdens een bezoek kon worden geconfronteerd. Zo stond uitgeschreven hoe het beste kon worden gereageerd op opmerkingen als "Ik ben gelovig" of "De SDAP wil de eenheid niet".¹²⁰ Ook kregen de huisbezoekers een stencil mee met daarop de belangrijkste stemming die in de afgelopen kabinetsperiode in de Tweede Kamer hadden

¹¹² Circulaire, Aan de besturen van de Federaties en Afdelingen der partij, Maart 1918, IISG, SDAP, inv. nr. 2184.

¹¹³ Circulaire, Tweede-Kamerverkiezingen juli 1918, 1918, IISG, SDAP, inv. nr. 2184.

¹¹⁴ Propagandaplan, Gewestelijke federatie "Overijssel" der S.D.A.P., 30 mei 1918, IISG, SDAP, inv. nr. 2184; Propagandaplan, Propagandaplan No. 2. Partijgewest "Gelderland" S.D.A.P., 22 mei 1918, IISG, SDAP, inv. nr. 2184.

¹¹⁵ Circulaire, Tweede-Kamerverkiezingen juli 1918, 1918, IISG, SDAP, inv. nr. 2184.

¹¹⁶ Verkiezingsblad, De Volkscandidaat, juni 1918, IISG, SDASP, inv. nr. 2184; Strooibiljet, Allen tegen ons. Wij tegen allen, 1918, IISG, SDAP, inv. nr. 2185; Circulaire, Aan de besturen van de Federaties en Afdelingen der partij, maart 1918, IISG, SDAP, inv. nr. 2184.

¹¹⁷ De Jong, 'Van diversiteit', 74.

¹¹⁸ Propagandaplan, Gewestelijke federatie "Overijssel" der S.D.A.P., 30 mei 1918, IISG, SDAP, inv. nr. 2184.

¹¹⁹ Ibidem.

¹²⁰ Instructieboek, Lik op stuk!, 1922, IISG, SDAP, inv. nr. 2669.

plaatsgevonden.¹²¹ Om zoveel mogelijk zinvolle huisbezoeken te doen werden de propagandisten geïnstrueerd om een huisbezoek zo snel mogelijk af te breken als bleek dat de gastheer of gastdame niet viel te overtuigen.¹²²

In de loop van de jaren '20 kwam het huisbezoek terecht in een paradox. Zowel het partijbestuur, als de huisbezoekers, waren overtuigd van het nut en het belang van het huisbezoek voor een succesvolle verkiezingscampagne. Na de teleurstellende verkiezingsuitslag van 1922 vroeg het partijbestuur in een brief aan al haar afdelingen in het land om hun bevindingen over de verkiezingscampagne op te sturen. Uit de reacties bleek dat verschillende partijleden het gevoel te hadden dat het huisbezoek was verwaarloosd tijdens de campagne.¹²³ Ondanks deze constatering ging het in 1925 niet beter met het huisbezoek. In het propagandaplan van 1929 van de gewestelijke federatie Zuid-Holland werd opgemerkt dat ook tijdens de vorige verkiezingen het huisbezoek door veel afdelingen was nagelaten. Desondanks bleef de partij geloven in het belang van het huisbezoek.¹²⁴

Openbare vergaderingen & Meetings

Naast het huisbezoek, dat zich afspeelde in het privédoem van de kiezer, manifesteerde de SDAP zich ook in de publieke ruimte. De sociaaldemocraten deden dat onder meer door het organiseren van openbare vergaderingen en meetings. Voor deze bijeenkomsten werden kiezers uitgenodigd door middel van strooibiljetten, posters en advertenties in de krant. Zowel onder het districtenstelsel, als onder het stelsel van evenredige vertegenwoordiging, maakte de partij gebruik van deze campagnemiddelen. Toch veranderden ze beide van karakter in de loop van de jaren'20. Hieronder volgt een korte analyse van de twee campagnemiddelen onder beide kiesstelsel, te beginnen met de openbare vergadering.

De openbare vergadering was een propagandamiddel dat door alle politieke partijen werd ingezet tijdens de verkiezingscampagne. Ook de sociaaldemocraten maakten veel van dit middel gebruik. Het was een moment waarop de kiezer kon luisteren naar speeches van politici en partijpropagandisten, waarin zij vertelden over hun plannen voor Nederland. Onder het districtenstelsel was de openbare vergadering voor de meeste kiesgerechtigden het aantrekkelijkste deel van de verkiezingscampagne, aangezien er vaak de mogelijkheid was om met politieke tegenstanders in debat te gaan.¹²⁵ Met name in de districten waar de kleur van de winnende kandidaat niet vooraf eenvoudig te voorspellen was, was er sprake van een levendige debatcultuur. De socialisten, maar ook de liberalen en antirevolutionairen, maakten graag gebruik van de mogelijkheid om met elkaar te debatteren. De

¹²¹ Belangrijke stemming in de kamer 1914-1918, Federatie Amsterdam S.D.A.P., 1918, IISG, SDAP, inv. nr. 2184.

¹²² Circulaire, Tweede-Kamerverkiezingen juli 1918, 1918, IISG, SDAP, inv. nr. 2184.

¹²³ Zie, o.a.: Brief, van Jan Timmer aan Partijbestuur, 20 september 1922, IISG, SDAP, inv. nr. 2198.

¹²⁴ Propagandaplan, Gewestelijke federatie Zuid-Holland, 1929, IISG, SDAP, inv. nr. 2218.

¹²⁵ De Jong, 'Van diversiteit'. 67.

sociaaldemocraten deden dat vooral in plaatsen waar de partij geen afdeling had of nog maar een beperkte aanhang. Dergelijke vergaderingen waren een kans om andersdenkenden kennis te laten maken met het socialistische gedachtegoed.¹²⁶ Op eigen openbare vergaderingen kwamen vaak alleen partijleden af waardoor deze minder nieuwe kiezers opleverden.¹²⁷

Onder het nieuwe kiesstelsel verloor de openbare vergadering al snel zijn belangrijkste wapenfeit. In de aanloop naar de verkiezingscampagne van 1918 riep het partijbestuur op om politieke tegenstanders niet meer uit te nodigen op openbare vergaderingen, en zelf ook geen vergaderingen van anderen meer te bezoeken. Het partijbestuur wilde voorkomen dat vergaderingen van de concurrentie onnodig belangrijk werden gemaakt. Slechts bij hoge uitzondering werd van deze regel afgeweken. Bovendien waren alle propagandisten nodig om het eigen propagandaplan uit te voeren.¹²⁸ Daardoor ging de debatcultuur verloren en werd er nauwelijks meer gedebatteerd tijdens de verkiezingscampagne. Toch bleven de sociaaldemocraten veel openbare vergaderingen organiseren in de jaren '20. In de maanden voorafgaande aan de verkiezingen werden er zoveel mogelijk vergaderingen gehouden in alle steden en dorpen waar de partij actief was. Voor de sprekers, dat konden zowel politici als partijbestuurders of propagandisten zijn, betekende dit dat ze in die periode stad en land af moesten reizen om ervoor te zorgen dat op iedere vergadering een spreker aanwezig was.¹²⁹

Naast openbare vergaderingen, hielden de sociaaldemocraten ook grote meetings in aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen. Het houden van meetings was een overblijfsel uit de tijd van Abraham Kuyper en Domela Nieuwenhuis. Het organiseren van grote, buitenparlementaire bijeenkomsten was kenmerkend voor hun politieke stijl.¹³⁰ De sociaaldemocraten waren erg bedreven in het organiseren van grote manifestaties. Anders dan bij openbare vergaderingen waren meetings vooral bedoeld voor de eigen achterban, debat vond er dan ook nauwelijks plaats.¹³¹ Ook na de wijziging van het kiesstelsel bleef de SDAP meetings organiseren. Niet alleen in campagnetijd maar ook daarbuiten organiseerde de partij landdagen, 1 mei-vieringen en grootschalige manifestaties.¹³²

Het belangrijkste aspect aan een meeting was de redevoering van de spreker. Dat bleef zo tot ongeveer halverwege de jaren '20. Daarna nam de belangstelling voor de bijeenkomsten af en liepen bezoekersaantallen terug waardoor verandering aan het karakter van de manifestaties noodzakelijk werd. Vanaf 1925 kon de SDAP voor het eerst gebruik maken van luidsprekers. Toehoorders konden

¹²⁶ Ibidem, *Electorale cultuur*, 84.

¹²⁷ Ibidem, 129.

¹²⁸ Circulaire, Aan de besturen van de Federaties en Afdelingen der partij, maart 1918, IISG, SDAP, inv. nr. 2184.

¹²⁹ Zie o.a.: Propagandaplan, Gewestelijke federatie "Overijsel" der S.D.A.P., 30 mei 1918, IISG, SDAP, inv. nr. 2184.

¹³⁰ Rulof, *Een leger van*, 16.

¹³¹ De Jong, *Electorale cultuur*, 147.

¹³² Voor meer informatie over de politieke manifestaties van de SDAP buiten campagnetijd, zie: Rulof, *Een leger van*.

voortaan ook op afstand van het podium goed luisteren naar de redevoeringen. Ook veranderde het programma van de bijeenkomsten: naast toespraken kwam er ruimte voor zang, toneel, gymnastiek en spel, met als doel de verbondenheid tussen de leden te vergroten.¹³³ Deze veranderingen waren al zichtbaar tijdens de meetings die werden gehouden tijdens de verkiezingscampagne van 1929. Het totale karakter van de manifestaties veranderde echter pas in de loop van de jaren '30.

Onder het nieuwe kiesstelsel waren de openbare vergadering en de meeting dus belangrijke campagnemiddelen voor de sociaaldemocraten. Toch werden ze niet overal in het land gehouden. Voornamelijk in het zuiden van het land, waar de partij na 1917 nog maar weinig lokale afdelingen had, was het niet eenvoudig om bijeenkomsten te organiseren. Dat kwam niet in de laatste plaats door problemen die de partij had met het huren van geschikte locaties. Katholieke zaaleigenaren waren vaak niet bereid om hun zalen aan de socialisten te verhuren.¹³⁴ Desondanks wist de SDAP in aanloop naar de verkiezingen van 1922 142 vergaderingen en meetings te organiseren, verspreid over Zeeland, Noord-Brabant en Limburg.¹³⁵

Met de invoering van het algemeen vrouwenkiesrecht was het de SDAP er aangelegen om ook vrouwen een plek te geven tijdens openbare vergaderingen en meetings. Enerzijds streefde de partij er in 1922 naar om op iedere meeting in het zuiden van het land tenminste één vrouw te laten spreken. Ook moesten er meer spreeksters komen op de openbare vergaderingen.¹³⁶ Anderzijds was de partij bang dat de spreeksters niet allemaal voldoende in staat zouden zijn om een lange speech te houden. Daarom werd in het "Plan ter bevordering van vrouwenpropaganda" de instructie geven aan de organisatoren van vergaderingen om de spreeksters kort het woord te geven en wanneer er debat ontstond een man te laten antwoorden.¹³⁷ Het aantal vrouwen dat werd bereikt door middel van een openbare vergadering verschilde enorm per provincie. Terwijl in 1929 in Gelderland slechts één voor vrouwen georganiseerde vergadering werd belegd, waren dat er in hetzelfde jaar in Groningen zeven.¹³⁸

Om de dalende belangstelling voor het bezoeken van vergaderingen te stoppen, gingen de propagandisten van de SDAP opzoek naar nieuwe mogelijkheden om de kiezers naar de bijeenkomsten te lokken. In 1929 probeerde de partij dat onder andere door het afsteken van vuurwerk.¹³⁹ Ook aan de vooravond van de verkiezingen werd vuurwerk afgestoken om nog eenmaal de aandacht van de kiezer

¹³³ Ibidem, 306.

¹³⁴ Brief, Van H.v.d. Ploeg aan secretaris Verkiezingscomité v/h Zuiden den heer Ploeg, 29 mei 1922, IISG, SDAP, inv. nr. 2202.

¹³⁵ Circulaire, Aan de besturen der gewesten N.Brabant, Zeeland en Limburg, 19 september 1922, IISG, SDAP, inv. nr. 2203.

¹³⁶ Brief, Van secretaris van de Sociaal-Democratische Vrouwenbond aan de Penningmeester van de SDAP W. Dorp, 28 april 1922, IISG, SDAP, inv. nr. 2202.

¹³⁷ Ibidem.

¹³⁸ Brief, Verslag werkzaamheden propagandisten Groningen, 2 april 1929, IISG, SDAP, inv. nr. 676; Brief, Verslag werkzaamheden propagandisten Gelderland, 2 mei 1929, IISG, SDAP, inv. nr. 676.

¹³⁹ Propagandaplan, Gewestelijke federatie Zuid-Holland, 1929, IISG, SDAP, inv. nr. 2218.

te trekken.¹⁴⁰ Hetzelfde jaar werd door de sociaaldemocraten ook voor het eerst gebruik gemaakt van een film om kiezers te beïnvloeden. Door het vertonen van de film probeerden sommige afdelingen meer kiezers naar de vergadering te lokken, ook al waren de kosten van een vertoning erg hoog.¹⁴¹ Overigens was het niet voor het eerst dat een Nederlandse politieke partij een film had laten maken. De primeur was vier jaar eerder voor de Vrijheidsbond.¹⁴²

Schriftelijke propaganda

Als je van een kiezer wilt winnen is het niet alleen belangrijk om een aansprekende boodschap te verkondigen maar ook om die zo vaak mogelijk te herhalen zodat die bij de kiezer blijft kleven. Daarom gingen de sociaaldemocratische huisbezoekers voor 1917 soms wel tot drie keer toe langs bij een woning. Een andere manier om de kiezer veelvuldig in contact te brengen met de ideeën en verkiezingseisen van de partij was door middel van schriftelijke propaganda. Voor de verschillende verkiezingsacties in de jaren '20 liet de SDAP een grote diversiteit aan gedrukte materialen maken: manifesten, strooibiljetten, brochures, vluchtschriften, aanplakbiljetten en verkiezingskranten. Naast deze gebruikelijke lectuur werden ook vlaggetjes, speldjes, ansichtkaarten en postzegels verspreid met leuzen en beeltenissen van bijvoorbeeld Troelstra.¹⁴³

Het gedrukte materiaal was een belangrijk onderdeel van de verkiezingscampagne van de SDAP. Het partijbestuur wilde dat ieder huishouden werd voorzien van socialistische literatuur, zodat het materiaal vaak gezien en gelezen werd. Propagandisten werden ook opgeroepen om de verkiezingsmaterialen huis-aan-huis te verspreiden, en daarbij geen straat of steeg over te slaan.¹⁴⁴ Niet alleen binnenshuis, maar ook op straat moest het massale electoraat bewerkt worden met het sociaaldemocratische propagandamateriaal. De partij liet iedere campagne een aantal verschillende verkiezingsplaten maken die overal in het straatbeeld werden opgeplakt. Om te voorkomen dat ieder gebouw in een stad werd volgeplakt, werden er tijdens de campagne van 1925 in sommige steden speciale borden neergezet om de affiches op te plakken. Dergelijke borden kennen we vandaag de dag nog steeds.¹⁴⁵

In de jaren '20 onderging het schriftelijke propagandamateriaal enkele veranderingen. In de eerste plaats werd het geschreven materiaal vaker gericht op een bepaalde groep kiezers. Zoals blijkt uit het eerste hoofdstuk van dit onderzoek, probeerde de SDAP verschillende groepen binnen het massale

¹⁴⁰ Brief, Verslag werkzaamheden propagandisten Groningen, 8 juli 1929, IISG, SDAP, inv. nr. 676.

¹⁴¹ Propagandaplan, Gewestelijke federatie Zuid-Holland, 1929, IISG, SDAP, inv. nr. 2218.

¹⁴² Kramer, 'De 'rituele census'', 225.

¹⁴³ Ansichtkaart, Ontwapening! Stemt no. 1 van de lijst der S.D.A.P., 1925, IISG, SDAP, inv. nr. 2206; Postzegel, beeltenis Troelstra, 1925, IISG, SDAP, inv. nr. 2206.

¹⁴⁴ Propagandaplan, Gewestelijke federatie "Overijssel" der S.D.A.P., 30 mei 1918, IISG, SDAP, inv. nr. 2184.

¹⁴⁵ Kramer, 'De 'rituele census'', 221.

electoraat bij de partij te betrekken. Dat deden ze door groepen kiezers, zoals vrouwen en katholieke arbeiders, specifiek te benoemen en het taalgebruik op deze groepen aan te passen. In de loop van de jaren ging de partij echter nog een stap verder door ook propagandamateriaal te maken gericht op één specifieke groep kiezers

Al tijdens de verkiezingsactie van 1918 werd er schriftelijke propaganda gedrukt dat was gericht op de socialistische arbeidersvrouw. Hoewel zij nog niet mochten stemmen, werden ze al wel gewezen op de strijd die de SDAP in hun belang uitvocht. Voor maximaal vier cent kon de vrouw lezen over de strijd om het algemeen vrouwenkiesrecht in de brochure *De proletarische vrouw*.¹⁴⁶ Vier jaar later, toen het vrouwelijke gedeelte van de bevolking ook mocht stemmen, werd onder dezelfde naam opnieuw een brochure verspreid onder het vrouwelijke electoraat. Daarnaast lieten de sociaaldemocraten, in grote getalen, een speciaal vrouwenmanifest verspreiden, met als titel: *Voor moeder de Vrouw*.¹⁴⁷

De SDAP liet ook speciaal materiaal maken gericht op katholieke arbeiders, mijnwerkers en landarbeiders. Vooral in het zuiden van het land werden tijdens de verkiezingscampagne van 1922 speciale manifesten en extra verkiezingskranten verspreid onder deze groepen.¹⁴⁸ In dat materiaal moest de RKSP het vaak ontgelden. Zo liet de SDAP tijdens de bekendmaking van de kandidatenlijst in Noord-Brabant een speciaal gemaakt manifest verspreiden waarin zij de RKSP aanviel op haar houding in de provinciale staten van Noord-Brabant.¹⁴⁹ Dit was niet de enige ontwikkeling die is terug te zien in het schriftelijke propagandamateriaal van de SDAP. Daarnaast werd het materiaal beknopter, duidelijker en professioneler, waardoor er een breder publiek mee kon worden bereikt. In september 1922, twee maanden na de voor de SDAP tegenvallende verkiezingsuitslag, vroeg het partijbestuur aan haar leden om feedback over het campagnemateriaal dat zij had laten maken.¹⁵⁰ De respons op de oproep was enorm. Uit het hele land ontving het bestuur brieven van bezorgde leden met feedback en ongevraagde tips en bevindingen.

Door verschillende leden werd geadviseerd om het schriftelijke campagnemateriaal duidelijker en eenvoudiger te maken. Dat advies kam onder meer van de Utrechtse ondernemer Jan Timmer. Timmer vond ook dat de RKSP met te zachte handen was aangepakt tijdens de campagne.¹⁵¹ Een ander partijlid uit Zaandijk vond ook het propagandamateriaal niet duidelijk genoeg. Met name de

¹⁴⁶ Circulaire, Aan besturen van Vrouwenclubs en afdelingen van de SDAP, 2 juni 1918, IISG, SDAP, inv. nr. 2184.

¹⁴⁷ Brief, Van secretaris van de Sociaal-Democratische Vrouwenbond aan de Penningmeester van de SDAP W. Dorp, 28 april 1922, IISG, SDAP, inv. nr. 2202; Circulaire, Aan de besturen der gewesten N.Brabant, Zeeland en Limburg, 19 september 1922, IISG, SDAP, inv. nr. 2203.

¹⁴⁸ Circulaire, Aan de besturen der afdelingen, 15 juni 1922, IISG, SDAP, inv. nr. 2202; Brief, Aan den heer W.H. Vliegen, 1 juni 1922, IISG, SDAP, inv. nr. 2202; Brief, Aan de leden van het verkiezingscomité voor het Zuiden, 27 mei 1922, IISG, SDAP, inv. nr. 2202.

¹⁴⁹ Brief, Aan den Heer P.G. Gruys, 17 maart 1925, IISG, SDAP, inv. nr. 2213.

¹⁵⁰ Circulaire, Brief aan alle afdelingen betreft evaluatie verkiezingen 1922, 1 september 1922, IISG, SDAP, inv. nr. 2198.

¹⁵¹ Brief, van Jan Timmer aan Partijbestuur, 20 september 1922, IISG, SDAP, inv. nr. 2198.

verkiezingsaffiches waren in zijn ogen niet erg aansprekend. Liever zag hij een ‘stoere arbeider’ op de posters, afgebeeld in felle kleuren. Tot slot merkt hij op dat er meer schriftelijk materiaal zou moeten worden uitgegeven dat lokaal werd gemaakt. Hoewel het door het partijbestuur uitgegeven schriftelijke propagandamateriaal volgens hem het ook goed deed, was de impact van het plaatselijke materiaal vele malen groter.¹⁵² Een ander partijgenoot uit Franeker gaf eenzelfde boodschap aan het partijbestuur. Hij wilde bij de volgende verkiezingen meer vrijheid om verkiezingsmateriaal lokaal te ontwikkelen omdat de kwaliteit ervan beter zou zijn. Bovendien vond hij de stukken in de verkiezingskranten veel te lang en te weinig omringt met aansprekende beelden.¹⁵³ Tot slot kreeg het partijbestuur ook het advies om in het vervolg meer schriftelijke propaganda te maken gericht op een specifieke groep kiezers, zoals boeren.¹⁵⁴

Of het te danken is aan de scherpe feedback van de sociaaldemocraten, is moeilijk te achterhalen. Maar tijdens de verkiezingscampagne van 1925 werd het schriftelijke campagnemateriaal behoorlijk gewijzigd ten opzichte van drie jaar eerder, mede door opvattingen uit de massapsychologie en uit de reclame-industrie, die erop waren gericht om middels het gebruik van felle kleuren en door het herhalen van een boodschap iets te verkopen.¹⁵⁵ In de eerste plaats werd er steeds meer materiaal ontwikkeld voor specifieke groepen kiezers. Eveneens liet het partijbestuur meer manifesten dan brochures drukken. Brochures waren vaak lange, wollige, uiteenzettingen van het socialistische gedachtegoed, terwijl manifesten goedkoper, beknopter en beter te begrijpen waren. Tijdens de campagne werden er meer dan twintig verschillende manifesten gedrukt over allerlei onderwerpen, zoals: woningpolitiek, de arbeiderswet, geestelijke vrijheid en werkloosheid. Iedere afdeling kon bovendien zelf kiezen welke manifesten ze wilde ontvangen, daardoor konden ze de propaganda beter afstemmen op hetgeen in hun regio belangrijk werd geacht.¹⁵⁶

Tijdens de verkiezingscampagne van 1929 werden twee thema’s door de sociaaldemocraten veelvuldig gebruikt in het propagandamateriaal. Net als tijdens eerdere campagnes waren dat het streven naar nationale en internationale ontwapening en de invoering van het staatspensioen.¹⁵⁷ Op de verkiezingsposter over het staatspensioen werd een negatief beeld van de toekomstig geschetst.¹⁵⁸ De

¹⁵² Brief, Reactie op evaluatie verkiezingscampagne uit Zaandijk, 28 september 1922, IISG, SDAP, inv. nr. 2198.

¹⁵³ Brief, Reactie op evaluatie verkiezingscampagne uit Franeker, 10 oktober 1922, IISG, SDAP, inv. nr. 2198.

¹⁵⁴ Brief, Reactie op evaluatie verkiezingscampagne van Werkhoven uit Winterswijk, 20 september 1922, IISG, SDAP, inv. nr. 2198.

¹⁵⁵ De Jong, ‘Van diversiteit’, 92.

¹⁵⁶ Zie voor een voorbeeld: Bestelbiljet, Manifesten verkiezingen 1925 Roosendaal, 1925, IISG, SDAP, inv. nr. 2213.

¹⁵⁷ Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, *Verkiezingsprogram 1929*, <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c616aa600ef3> (Geraadpleegd op 20 februari 2018).

¹⁵⁸ Verkiezingsaffiche, Oud: Uitgestoten: S.D.A.P. Eischt staatspensioen, Albert Hahn Jr, 1929, IISG, SDAP, inv. nr. IISG BG H1/23.

poster over ontwapening daarentegen bracht een positieve boodschap over op de ontvanger. Op de poster stonden enkele vredesduiven afgebeeld geflankeerd door het woord “wereldvrede”.¹⁵⁹ Een dergelijke positieve benadering miste in eerdere verkiezingscampagnes.

In de tweede helft van de jaren '20 nam de hoeveelheid uitgegeven campagnematerialen dus enorm toe. Naast de enorme hoeveelheid manifesten en verkiezingskranten werden er ook meer dan twee miljoen verkiezingsplaten verspreid door het land.¹⁶⁰ Het materiaal werd er meer en meer op gericht om de kiezer vluchtig iets bij te brengen over de standpunten en het verkiezingsprogramma van de SDAP. Tijdens de campagne van 1925 nam het materiaal voor het eerst ook letterlijk een vlucht. De partij huurde een vliegtuig om strooibiljetten over dorpen en steden uit te strooien. De inzet van dergelijke moderne technieken deden in de jaren '30 steeds vaker hun intreden tijdens campagnes van de partij.¹⁶¹

Wandel-, Fiets- en autotochten

Met het huisbezoek, de openbare vergadering en de meeting werd onder het stelsel van evenredige vertegenwoordiging vooral de eigen achterban bereikt. Om kiezers te winnen voor de sociaaldemocratie moest de verkiezingscampagne zich meer en meer verplaatsen naar de publieke ruimte. Bovendien was door de toename van het kiezerscorps het huisbezoek minder effectief geworden en door het verdwijnen van de debatacultuur op de openbare vergadering liep de opkomst terug. De SDAP moest dus met een nieuwe manier komen om stemgerechtigden te bewerken en de eigen achterban te blijven betrekken bij de partij. In de loop van de jaren '20 organiseerde de partij daarom steeds vaker wandel-, fiets- en autotochten om de zichtbaarheid van de partij in het straatbeeld te vergroten.¹⁶² Deze ontwikkeling was mede mogelijk door de opkomst van moderne en goedkopere technieken.

Met het houden van deze tochten kon met een relatief klein aantal propagandisten toch een enorm electoraat worden bereikt. De gewestelijke federatie Zuid-Holland van de partij hoopte tijdens de verkiezingscampagne van 1929 door middel van twintig autotochten, verspreid over vier zaterdagen, honderd gemeenten te bezoeken. In sommige plaatsen zou dan twee tot drie keer kunnen worden gesproken.¹⁶³ De tochten werden ook op kleinere schaal georganiseerd, zoals bijvoorbeeld tijdens de verkiezingscampagne van 1922 in Arnhem. Daar organiseerde de sociaaldemocratische fietsclub Het

¹⁵⁹ Verkiezingsaffiche, Wereldvrede. Stemt no. 1. Lijst 23., M.A. van Dugteren, 1929, IISG, SDAP, inv. nr. IISG BG E1/209.

¹⁶⁰ Brief, voorlopig financieel overzicht verkiezingsactie 1925, 1925, IISG, SDAP, inv. nr. 2206.

¹⁶¹ Voor meer informatie over de campagnetechnieken van de SDAP in de jaren '30, zie: Rulof, 'Selling Social Democracy'; Ibidem, "Hoe het Plan".

¹⁶² Propagandaplan, Gewestelijke federatie Zuid-Holland, 1929, IISG, SDAP, inv. nr. 2218.

¹⁶³ Ibidem.

Roode Licht een propagandatocht waarbij ze op hun fietsen, behangen met vlaggetjes, rondjes door de stad reden.¹⁶⁴

Ook onder het absolute meerderheidsstelsel organiseerde de SDAP tochten in de districten waar fel om de kiezer werd gestreden. De tochten trokken vaak een groot publiek. Toch was er een verschil met de tochten die de partij na 1917 organiseerde. Het was voor de sociaaldemocraten nu namelijk ook aantrekkelijk om tochten te houden over langere afstanden, over de grenzen van de verdwenen districten. Op die manier kon de partij zich ook manifesteren in plaatsen waar zij nog weinig aanhangers had of waar geen lokale afdeling was gevestigd. Vooral in de gebieden waar de sociaaldemocraten moeite hadden met het huren van zalen voor een vergadering, werd het houden van een fiets- of autotocht een interessant alternatief omdat daarmee toch veel kiezers konden worden bereikt. De propagandisten ondernamen dan ook veel tochten in het zuiden van het land.¹⁶⁵ De katholieken waren niet te spreken over deze verkiezingspraktijk van de sociaaldemocraten.¹⁶⁶ Tijdens de campagne van 1929 liep een propagandafietstocht in Brunssum zelfs uit op een confrontatie tussen aanhangers van de RKSP en SDAP. De leden van een sociaaldemocratische fietsclub uit Hoensbroek, Treebeek en Brunssum werden daarbij aangevallen en geslagen door een uitzinnige katholieke menigte onder aanvoering van de plaatselijke geestelijkheid.¹⁶⁷

Vanaf de verkiezingsactie van 1925 voegde de SDAP een nieuw element toe aan de propagandatochten. Via de pers waren de sociaaldemocraten bekend geraakt met de praktijk van de ‘vijfminutenspeech’, die door de *Labour Party* in Groot-Brittannië werden ingezet tijdens hun succesvolle verkiezingscampagne van 1923. De ‘vijfminutenspeech’ was, anders dan de naam doet vermoeden, een inhoudelijke toespraak van een politicus of propagandist met een duur van maximaal vijftien minuten gehouden op een drukke locatie in een dorp of stad. Op deze manier konden ook andersdenkenden worden bereikt met een inhoudelijke toespraak, in plaats van alleen een korte boodschap op een affiche of strooibiljet. Na de redevoering stapte de spreker weer op de fiets of in de auto om te vertrekken naar een volgend dorp, of de spreker liep naar een andere plek in de stad.¹⁶⁸ De ‘vijfminutenspeech’ was daarmee bij uitstek een propagandamiddel dat paste bij de opvatting dat de propaganda vaak herhaald moest worden.¹⁶⁹

Met de autotochten kon bovendien in een relatief korte tijd een groot publiek worden bereikt. Niet alleen omdat de afstanden die werden afgelegd groter werden, maar ook doordat vanaf 1925 de sociaaldemocraten over enkele luidsprekerauto’s beschikten. In het eerste jaar werden deze nog geleend van de Duitse zusterpartij.¹⁷⁰ Door het gebruik van luidsprekers was een toespraak eveneens beter te

¹⁶⁴ De Jong, *Electorale cultuur*, 180-181.

¹⁶⁵ Propagandaplan, Gewestelijke federatie Zuid-Holland, 1929, IISG, SDAP, inv. nr. 2218.

¹⁶⁶ Kramer, ‘De ‘rituele census’’, 226.

¹⁶⁷ Meeuwen, *Lijden aan eenheid*, 257.

¹⁶⁸ Kramer, ‘De ‘rituele census’’, 226.

¹⁶⁹ De Jong, ‘Van diversiteit’, 88.

¹⁷⁰ Elzinga e.a., *Om de stembus*, 48-57.

verstaan voor mensen die zich op grote afstand van de wagen gevonden. In Den Bosch werden de autotochten ook gebruikt voor het verspreiden van schriftelijke propaganda zoals manifesten en verkiezingskranten.¹⁷¹ In Groningen waren ze zeer te spreken over het gebruik van de luidsprekerauto's waarmee ze tijdens de campagne van 1929 door de provincie hadden getrokken. Doordat de afstanden tussen de verschillende dorpen en steden sneller kon worden afgelegd, werden er tijdens de zes tochten vele duizenden Groningers bereikt met de propaganda van de sociaaldemocraten.¹⁷²

Deelconclusie

Onder het nieuwe, evenredige kiesstelsel bleven de sociaaldemocraten gebruik maken van oude, beproefde campagnemiddelen. Daarnaast introduceerde de partij ook nieuwe praktijken om kiezers met propaganda te bewerken. Zo werden de kiezers in de loop van de jaren '20 geconfronteerd met 'vijfminutenspeeches', autotochten met luidsprekerswagens en een door de partij ontwikkelde film. Toch bleven oude campagnemiddelen, zoals het huisbezoek en de openbare vergadering, populaire manieren om in contact te komen met de stemgerechtigden.

Onder druk van het nieuwe kiesstelsel en de enorme toename van het electoraat in 1918 en 1922, ondergingen de oude campagnemiddelen wel een aantal veranderingen. Het herhaaldelijk brengen van huisbezoeken was door de uitbreiding van het electoraat niet meer mogelijk. Zelfs ieder huishouden eenmaal bezoeken bleek al gauw ondoenlijk. Daarom besloten veel federaties om de lokale propagandisten alleen nog langs te sturen bij nieuwe kiezers. De openbare vergadering kreeg vanaf 1918 ook een ander karakter. Op veel plekken heerste onder het districtenstelsel een levendige debatcultuur. Omdat het partijbestuur bang was kiezers te verliezen aan concurrerende partijen, werd het voor de lokale afdelingen verboden om nog langer met tegenstanders in debat te gaan tijdens een vergadering.

Met het huisbezoek, de openbare vergaderingen en de manifestaties werden vooral partijleden bereikt. De verkiezingscampagne moest zich door de uitbreiding van het electoraat juist meer naar de publieke ruimte verplaatsen. Het schriftelijke propagandamateriaal onderging in de loop van de jaren '20 dan ook een ontwikkeling waardoor de geschriften en affiches voor een breder publiek geschikt werden. De leesbaarheid werd beter, de oplages hoger en verschillende geschreven propagandauitingen werden gericht op specifieke groepen kiezers binnen het electoraat. Daarnaast werden er ook meer wandel-, fiets- en autotochten georganiseerd zodat er in een kortere tijd op verschillende plekken kiezers konden worden toegesproken. Door deze ontwikkelingen konden meer kiezers bewerkt worden door de sociaaldemocratische verkiezingspropaganda.

¹⁷¹ Brief, Reactie op evaluatie verkiezingscampagne uit Franeker, 10 oktober 1922, IISG, SDAP, inv. nr. 2198.

¹⁷² Brief, Verslag werkzaamheden propagandisten Groningen, 8 juli 1929, IISG, SDAP, inv. nr. 676.

Nationale verkiezingscampagnes?

Met de uitbreiding van het kiesrecht en de invoering van het evenredige kiesstelsel werd het organiseren van landelijke verkiezingscampagnes noodzakelijk voor alle politieke partijen, wilden zij in staat zijn een goede verkiezingsuitslag neer te zetten. Om deze reden is in de geschiedschrijving lange tijd vooral aandacht geweest voor het nationale karakter van de verkiezingscampagnes. Recentelijk is door diverse historici aangetoond dat ook na 1917 verkiezingscampagnes wel degelijk een lokaal karakter behielden, zoals gebruikelijk was onder het districtenstelsel. In dit hoofdstuk zal nader onderzoek worden gedaan naar de lokale aspecten aan de verkiezingscampagnes van SDAP. Alvorens dit hoofdstuk zich zal richten op de lokale aspecten van de sociaaldemocratische verkiezingscampagnes, zal eerst worden gekeken naar de organisatie van de partij in de tijd dat lokale campagnes vanzelfsprekend waren.

Van vereniging naar partij

Begin twintigste eeuw groeide het personeelsbestand van de SDAP erg snel. De oorzaak daarvan was tweedelig. In de eerste plaats groeide de partij door een enorme toeloop aan nieuwe leden en de oprichting van nieuwe federale en lokale afdelingen. Nieuwe afdelingen werden opgericht door de leden zelf zodat ze zich beter konden organiseren.¹⁷³ Door het netwerk van kleine afdelingen dat in deze tijd ontstond had de SDAP aanvankelijk een vlakke en weinig hiërarchische organisatiestructuur. De partij werd geleid door het partijbestuur, onder leiding van Troelstra, met daaronder een netwerk van lokale afdelingen die ongelijk verspreid waren over het land. Volgens historicus Adriaan van Veldhuizen kan de SDAP als organisatie in haar eerste jaren beter getypeerd worden als ‘vereniging’, dan als een ‘partij’. Hoewel de leden zich organiseerden rondom hetzelfde doel, werd iedere lokale afdeling gekenmerkt door haar eigen cultuur.¹⁷⁴

Niet alleen in ledenaantal groeide de partij als kool, door goede verkiezingsuitslagen werd ook de sociaaldemocratische Kamerfractie steeds groter waardoor de partij meer personeel nodig had. Hoewel de partij geen zitting had in het kabinet, werd haar invloed op belangrijke politieke beslissingen steeds sterker. Om goed met die verantwoordelijkheid om te gaan was een goede ondersteuning en een degelijke organisatie vereist. Daarom werd de partij aan het begin van de twintigste eeuw ingrijpend gereorganiseerd. Alle bestaande kiesverenigingen en afdelingen werden ondergebracht in stedelijke federaties, gewestelijke federaties en districtsfederaties. Door deze reorganisatie werd de partij getransformeerd tot een op politieke afdelingen gebouwde landelijke partijorganisatie.¹⁷⁵ In 1914 werden er opnieuw enkele organisatorische wijzigingen doorgevoerd. Besloten werd om de federaties meer taken en bevoegdheden te geven ten koste van de lokale afdelingen. Bovendien werden de

¹⁷³ Veldhuizen, *De partij*, 135.

¹⁷⁴ Ibidem, 10.

¹⁷⁵ Loots, *Voor het volk*, 169.

federaties voortaan vertegenwoordigd in de partijraad. Hoewel in eerste instantie de partijraad als adviesorgaan in het leven was geroepen, werden ze ook betrokken bij ‘politieke beslissingen van gewicht’.¹⁷⁶ In de loop van de jaren ’20 en ’30 zou de partij langzaam uitgroeien tot wat door Bernard Manin wordt bestempeld als een ‘moderne massapartij’: een gedisciplineerde politieke organisatie die zich kenmerkt door zakelijke professionalisering, een gemeenschappelijke ideologie, een geolied bestuursapparaat en een groot ledenbestand dat zich als een buitenparlementaire beweging gedroeg.¹⁷⁷

Politiek historicus Jasper Loots stelt dat de lokale en federale afdelingen van de SDAP ‘de hoeksteen’ vormden waarop de partij was gebouwd.¹⁷⁸ De oorzaak daarvan lag in het bestaan van het districtenstelsel tot 1917. Dat kwam met name door de decentrale kandidaatstelling. De lokale afdelingen hadden daardoor de macht om kandidaten te selecteren. De partijleiding was niet blij met deze gang van zaken. Doordat de Tweede Kamerfractie steeds groter werd, werd de samenstelling van de fractie steeds belangrijker. Daarom wilde het partijbestuur meer invloed kunnen uitoefenen op de kandidaatstelling. De afdelingen hadden voor dat belang vaak weinig aandacht. Zij schoven liever een aansprekende, lokale kandidaat naar voren waarvan men overtuigd was dat die het district naar zich toe kon trekken.¹⁷⁹

Hoewel de kritiek van het sociaaldemocratische partijbestuur zich slechts richtte op één aspect - de kandidaatstelling - van het districtenstelsel, zwengelde in het algemeen de kritiek op het kiesstelsel steeds verder aan begin twintigste eeuw.¹⁸⁰ Dat had niet in de laatste plaats te maken met een verandering in de opvatting over wat rechtvaardige politieke representatie is. Het districtenstelsel stamde uit de tijd die door Bernard Manin wordt bestempeld als de periode van het *parliamentarism*.¹⁸¹ Destijds heerste in het parlement de opvatting dat het ‘algemeen belang’ diende te worden gerepresenteerd door onafhankelijke volksvertegenwoordigers. Met de overgang naar de *party-democracy* werd de opvatting dominant dat partijafgevaardigden niet zozeer het algemeen belang dienden te vertegenwoordigen, maar juist het belang van de kiezers die de vertegenwoordiger hadden gekozen. Het parlement zou daardoor een afspiegeling van de politiek-ideologische verdeeldheid in het land worden, zo was de gedachte. Onder het districtenstelsel was het echter onmogelijk om daaraan uitdrukking te geven.

De kritiek op het functioneren van het districtenstelsel nam na de eeuwwisseling dus steeds verder toe, ondertussen zorgden het districtenstelsel voor levendige en bevlogen verkiezingscampagnes in tientallen districten. In het eerste hoofdstuk van deze studie werd al geconstateerd dat onder het absolute meerderheidsstelsel niet in alle districten campagne werd gevoerd. In de districten waar wel campagne werd gevoerd ging het er vaak opwindend aan toe. Volgens Ron de Jong vielen er drie

¹⁷⁶ Ibidem, 170.

¹⁷⁷ Manin, *The Principles of*, 202-206.

¹⁷⁸ Loots, *Voor het volk*, 170.

¹⁷⁹ Ibidem, 170.

¹⁸⁰ Ibidem, ‘Een sprong’, 24-28.

¹⁸¹ Manin, *The Principles of*, 202-206.

aspecten aan de campagnes te onderscheiden. Het belangrijkste onderdeel, zeker voor de sociaaldemocraten, was het huisbezoek. In de tweede plaats werden er strooibiljetten verspreid en verkiezingsaffiches geplakt. Het derde aspect was de openbare vergadering.¹⁸² De spanning liep tijdens sommige vergaderingen hoog op door de hevige debatten die er werden gevoerd. Overigens gingen die debatten zelden over thema's die lokaal speelden.¹⁸³

Kieskringen

Het evenredige kiesstelsel was onderdeel van de grondwetsherziening van 1917, waarin ook het algemeen mannenkiesrecht en de gelijkberechtiging van het openbaar en het bijzonder onderwijs werden geregeld. Vier jaar eerder was door de minister van Binnenlandse Zaken Cort van der Linden de staatscommissie voor evenredig kiesrecht in het leven geroepen. De commissie formuleerde allereerst welk doel het evenredig kiesstelsel moest dienen, om vervolgens te onderzoeken welk stelsel het beste kon worden ingevoerd.¹⁸⁴ De commissie wilde graag iets van het regionale en lokale karakter van het districtenstelsel behouden. Dat gebeurde in de eerste plaats om de band tussen kiezer en gekozene in stand te houden. Daarom besloot de staatscommissie tot het instellen van achttien, administratieve, rijkskieskringen, beter bekend als kieskringen.¹⁸⁵ Het was de politieke partijen vrij om in iedere kieskring een andere kandidatenlijst in te dienen. Daardoor was het mogelijk om in ieder district een andere lijstaanvoerder aan te wijzen.

Van die mogelijkheid werd door de sociaaldemocraten direct gebruik gemaakt tijdens Tweede Kamerverkiezingen van 1918. In totaal stelde de SDAP tien verschillende lijstaanvoeders aan. Sommige lijstaanvoeders stonden in twee kieskringen bovenaan het stembiljet. Hoewel het aantal verschillende lijstaanvoeders in de loop van de jaren '30 terugliep tot zes, bleef ook de opvolger van de SDAP, de Partij van de Arbeid (PvdA), gebruikmaken van de mogelijkheid om meerdere lijstaanvoeders aan te stellen. Tijdens de eerste Tweede Kamerverkiezingen na de Tweede Wereldoorlog in 1946 stonden onder andere Willem Drees, Willem Schermerhorn en Koos Vorrink in diverse kieskringen bovenaan de sociaaldemocratische kieslijst.¹⁸⁶

De mogelijkheid om verschillende kieslijsten in te dienen werd door bijna alle grote partijen gebruikt. Alleen de CHU zag van die mogelijkheid af. Tot 1925 maakte de partij daarentegen gebruik van een zogenoemde 'bijlijsten' met regionaal bekende namen. De ARP stelde in 1918 en 1922 wel

¹⁸² De Jong, 'Van diversiteit', 66.

¹⁸³ Ibidem, *Electoral cultuur*, 224-225.

¹⁸⁴ Loots, 'Een sprong', 36.

¹⁸⁵ Ibidem, 'Een sprong' 37.

¹⁸⁶ Voor een overzicht van de sociaaldemocratische lijstaanvoeders bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1946, zie: Parlement, *Tweede Kamerverkiezingen 1946*, https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvwn/tweede_kamerverkiezingen_1946 (Geraadpleegd op 27 februari 2018).

respectievelijk drie en zes verschillende lijstaanvoeders aan, maar zag daar vanaf 1925, met uitzondering van 1929, weer vanaf. De antirevolutionaire kozen er in 1925 en in de jaren '30 voor alleen nog Colijn de lijst te laten aanvoeren. Aan het andere uiterste stonden de katholieken. Door het gebrek aan een sterke centrale leiding hadden de leden van de regionale kiesverenigingen veel invloed op de samenstelling en volgorde van de kieslijsten. Dat zorgden ervoor dat de katholieke kieslijsten in veel kieskringen er anders uitzag.¹⁸⁷

Bij de keuze voor een lijstaanvoerder konden verschillende redenen meespelen. Vaak werd een kandidaat bovenaan de lijst geplaatst die regionale bekendheid genoot of die eerder belangrijk werk voor de partij of vakbond had gedaan.¹⁸⁸ In 1918 prijkte bovenaan het stembiljet in de kieskringen Friesland en Amsterdam de naam van de sociaaldemocratische partijleider Troelstra.¹⁸⁹ Troelstra werd geboren in Leeuwarden en was daar lange tijd advocaat alvorens hij politicus werd en naar Amsterdam verhuisde.¹⁹⁰ In hetzelfde verkiezingsjaar was prominent lid van de SDAP Jan Schaper lijstaanvoerder in de kieskringen Groningen en Drenthe.¹⁹¹ Schaper werd ter wereld gebracht in Groningen en was voor zijn politieke loopbaan in Den Haag gemeenteraadslid en lid van de provinciale staten van Groningen geweest.¹⁹²

Ook tijdens de Tweede Kamerverkiezingen in de jaren '20 wezen de sociaaldemocraten verschillende lijstaanvoeders aan. Bij de verkiezingen tussen 1918 en 1937 trad Jan ter Laan telkens op als lijstaanvoeder voor de kieskringen Rotterdam en Dordrecht.¹⁹³ De in Groningen geboren Ter Laan was aan het begin van de twintigste eeuw werkzaam geweest in de Rotterdamse Haven en was lange tijd gemeenteraadslid in de havenstad.¹⁹⁴ Niet alleen de regionale bekendheid van een kandidaat speelde een rol bij de beslissing wie er lijstaanvoeder werd van een kieskring. De keuze voor een bepaalde kandidaat kon ook afhangen van welk gezicht de partij van zichzelf wilde laten zien in een kieskring. In zuidelijk gelegen kieskringen koos de partij vaak voor een gematigde kandidaat om zichzelf te presenteren als een 'hervormingspartij'. Zo was bij de verkiezingen van 1929 de sociaaldemocraat

¹⁸⁷ Voor een totaaloverzicht van het aantal verschillende lijstaanvoeders per partij in de periode 1918-1937, zie: De Jong, 'Van diversiteit', 78.

¹⁸⁸ Ibidem, 'Van diversiteit', 77.

¹⁸⁹ Brief, Betreffende de stemming over de groslijsten voor de verkiezingen van 1929, 12 april 1918, IISG, SDAP, inv. nr. 2184.

¹⁹⁰ Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland (Hierna afgekort als: BWSA), IISG, *Troelstra, Pieter Jelles*, <http://hdl.handle.net/10622/890D4FCB-9DBE-4295-9958-594F538ACB91> (Geraadpleegd op 27 februari 2018).

¹⁹¹ Brief, Betreffende de stemming over de groslijsten voor de verkiezingen van 1929, 12 april 1918, IISG, SDAP, inv. nr. 2184.

¹⁹² BWSA, IISG, *Schaper, Johan Hendrik Andries*, <http://hdl.handle.net/10622/26F73B28-AD9F-4868-9A96-036D35709C41> (Geraadpleegd op 27 februari 2018).

¹⁹³ Brief, Namen van de kieskringen met de nummers 1 der lijsten, 1922, IISG, SDAP, inv. nr. 2202.

¹⁹⁴ BWSA, IISG, *Laan, Jan ter*, <http://hdl.handle.net/10622/63076BD1-0548-4F08-8FE7-63BDBC07D0D> (Geraadpleegd op 27 februari 2018).

Willem Vliegen lijstaanvoeder.¹⁹⁵ Vliegen werd gewaardeerd, niet alleen onder de eigen achterban, maar ook door andersdenkenden en stond bekend als gematigd. In de kieskring Leeuwarden koos de SDAP voor Goswijn Sannes als lijstaanvoeder. Sannes stond bekend als een marxistische socialist en sprak met zijn persoon meer ‘revolutionaire’ kiezers aan.¹⁹⁶ In Leeuwarden woonden relatief veel seculiere arbeiders, waardoor de partij minder bang hoefde te zijn om confessionele kiezers af te schrikken.¹⁹⁷

Met de invoering van de kieskringen als onderdeel van het evenredige kiesstelsel bleef een lokale component in de verkiezingscampagne behouden. Hoewel de kandidaten enige mate van verbondenheid met de regio behielden, lag het initiatief tot het opstellen van de kieslijsten van de SDAP niet langer bij de gewestelijke en stedelijke federaties. Onder het nieuwe kiesstelsel werd het initiatief genomen door de partijraad. De partijraad werd gevormd door het partijbestuur, afgevaardigden van de federaties, officieel aangestelde partijpropagandisten en enige afgevaardigden van nauw aan de partij verbonden organen en organisaties.¹⁹⁸ Bijeenkomsten van de partijraad waarbij het opstellen van de kandidatenlijsten op de agenda stond, was ook de volledige Kamerfractie aanwezig en één extra afgevaardigden uit iedere federatie.¹⁹⁹ Wanneer de partijraad de voorlopige kandidatenlijsten, ook wel groslijsten genoemd, had opgesteld, werden deze voorgelegd aan de partijleden in de diverse kieskringen, die zich mochten uitspreken over definitieve lijstvolgorde.²⁰⁰ Het partijbestuur adviseerde echter nadrukkelijk aan haar leden om geen wijzingen in de volgorde meer aan te brengen. Nadat in het voorjaar van 1918 de stemming over de groslijsten had plaatsgevonden, bleek dat het advies effectief te zijn geweest. Op een enkele uitzondering na was de door het partijbestuur voorgestelde lijstvolgorde door de leden overgenomen.²⁰¹

Centralisatie met een lokaal tintje

De invoering van het evenredige kiesstelsel gaf het partijbestuur van de SDAP niet enkel veel meer invloed op de samenstelling van de kandidatenlijsten, maar ook over de invulling van de verkiezingscampagne. Bovendien dwong het nieuwe kiesstelsel de partij tot het hebben van een landelijk netwerk van slagvaardige afdelingen. Dat was nodig omdat voortaan iedere stem telde en er nauwelijks nog stemmen verloren gingen. Een succesvolle verkiezingsuitslag was alleen nog mogelijk als de partij overal in het land leden en propagandisten aan het werk had. Ook op plekken waar de partij voorheen

¹⁹⁵ Meeuwen, *Lijden aan eenheid*, 257.

¹⁹⁶ BWSA, IISG, *Sannes, Goswijn Willem*, <http://hdl.handle.net/10622/184AAD4D-ABE8-4E1D-88CD-9A859EC0CFB8> Geraadpleegd op 27 februari 2018).

¹⁹⁷ De Jong e.a., *Verkiezingen op de kaart*, 62-63.

¹⁹⁸ Loots, *Voor het volk*, 170.

¹⁹⁹ Ibidem, 173.

²⁰⁰ Ibidem, 175-181.

²⁰¹ Brief, Betreffende de stemming over de groslijsten voor de verkiezingen van 1929, 12 april 1918, IISG, SDAP, inv. nr. 2184.

kansloos was, moesten kiezers bewerkt worden met de sociaaldemocratische propaganda.²⁰² De sociaaldemocraten waren voorheen vooral sterk geweest in de verstedelijkte districten, maar veel minder op het platteland. Nu iedere stem telde, werd het meer dan voorheen noodzakelijk om ook zichtbaar te worden in streken waar de partij voorheen kansloos was. Daarom werden in de jaren na 1917 op veel plekken in het land lokale afdelingen opgericht. Op 1 januari 1918 telde de partij 465 afdelingen en daar kwamen er in de drie daaropvolgende maanden nog eens 30 bij.²⁰³ Daarnaast voerde partij ook een reorganisatie door om het aantal lokale afdelingen te verhogen en tegelijkertijd hun taken en verantwoordelijkheden in te perken. Om dat te voor elkaar te krijgen werd vastgesteld dat lokale afdelingen nog maar maximaal 150 leden mochten hebben en stedelijke afdelingen maximaal 300. Voor de sociaaldemocraten in Amsterdam betekenden deze maatregel een toename van negen naar vijftientig lokale afdelingen.²⁰⁴

Ondanks de reorganisatie bleef het partijbestuur afhankelijk van de federaties en lokale afdelingen in het land. Het voeren van een verkiezingscampagne was namelijk een erg arbeidsintensieve bezigheid. Zonder de inzet van lokale propagandisten en partijleden was het onmogelijk om huisbezoeken te brengen, partijpropaganda te verspreiden en openbare vergaderingen te beleggen. Toch kwam de regie van de verkiezingscampagnes in de loop van de jaren '20 steeds meer in handen van het partijbestuur. Bij aanvang van de verkiezingscampagne van 1918 gaf het bestuur aan, in een brief die was gericht aan de federaties en afdelingen, dat centralisatie van de verkiezingsactie nodig was. In de brief zette zij uiteen aan welke richtlijnen de campagne moest voldoen. De verantwoordelijkheid voor de uitvoering van de campagne kwam echter te liggen bij de stedelijke en gewestelijke federaties.²⁰⁵

De stedelijke en gewestelijke federaties schreven uitgebreide propagandaplannen om de lokale afdelingen op de hoogte te brengen van alle activiteiten die gedurende de campagne moesten worden ondernomen.²⁰⁶ In een propagandaplan werd verder informatie opgenomen over de organisatie van vergaderingen en meetings, lijsten met sprekers en informatie over de spreiding van schriftelijke propaganda. Uit de plannen kan worden opgemaakt hoe de verhoudingen lagen tussen het partijbestuur en federaties. De federaties kregen bepaalde vrijheden om zelf kleur te geven aan de verkiezingscampagne. Federaties konden bijvoorbeeld een politicus of propagandist uitnodigen die bekend was bij de lokale gemeenschap om te komen spreken op een openbare vergadering of meeting. Daarnaast hadden de federaties en lokale afdelingen ook vrijheid op het gebied van schriftelijke propaganda. Tijdens de verkiezingscampagne van 1918 werden er door het partijbestuur twee

²⁰² Loots, *Voor het volk*, 171.

²⁰³ Brief, Betreffende de stemming over de groslijsten voor de verkiezingen van 1929, 12 april 1918, IISG, SDAP, inv. nr. 2184.

²⁰⁴ Loots, *Voor het volk*, 171.

²⁰⁵ Circulaire, Aan de besturen van de Federaties en Afdeelingen der partij, maart 1918, IISG, SDAP, inv. nr. 2184.

²⁰⁶ Zie, bijvoorbeeld: Propagandaplan, Gewestelijke federatie "Overijssel" der S.D.A.P., 30 mei 1918, IISG, SDAP, inv. nr. 2184.

manifesten uitgevaardigd. Federaties mochten zelf beslissen om nog extra manifesten te schrijven. Daarnaast hadden lokale afdelingen de vrijheid om strooibiljetten of manifesten te laten maken, mits daar toestemming voor was van de federatie waaronder de afdeling viel.²⁰⁷ De gewestelijke federatie in Overijssel besloot tijdens de campagne van 1918 om zelf tenminste één extra manifest te maken, waarvan de inhoud was afgestemd op de eigen kieskring.²⁰⁸ Niet alleen de inhoud van de propaganda kon van plaats tot plaats verschillen, ook de intensiteit van de campagne was niet overal hetzelfde. Zo wilde de federatie Zuid-Holland al maanden voor de verkiezingen van 1929 beginnen met de campagne in gebieden met veel industriearbeiders, daarvoor werd een speciaal lokaal propagandaplan opgesteld.²⁰⁹ Doordat de federaties en lokale afdelingen bepaalde vrijheid werd geboden, kon de verkiezingscampagne toch een lokaal tintje krijgen.

In de loop van de jaren '20 kwam er vanuit de lokale afdelingen steeds meer kritiek op de centralisatie van de verkiezingscampagne. Uit de eerdergenoemde evaluatie van de campagne van 1922 werd door verschillende propagandisten kritiek geuit op de kwaliteit van het schriftelijke propaganda, maar ook op de algemeenheid ervan.²¹⁰ Het eerdergenoemde partijlid uit Franeker vond het bijvoorbeeld jammer dat de verkiezingskrant die onder het oude kiesstelsel in zijn regio werd verspreid, nu niet meer gemaakt mocht worden. Volgens het lid sprak de krant veel meer kiezers aan omdat die gericht was op de lokale situatie.²¹¹ Ondanks de kritiek werd de centralisatie van de sociaaldemocratische verkiezingscampagne niet teruggedraaid. Wel liet het partijbestuur meer propagandamateriaal schrijven dat was gericht op aparte groepen binnen het electoraal. In aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 1925 konden lokale afdelingen via een bestelformulier precies aangeven over welke onderwerpen en voor welke doelgroepen ze manifesten wilden ontvangen.²¹² Op die manier kon afdelingen de propaganda beter stemmen op de lokale situatie.

Deelconclusie

De invoering van het evenredige kiesstelsel betekende voor de politieke partijen dat ze voortaan nationale verkiezingscampagnes moesten gaan organiseren. Iedere stem telde mee en daarom werd het van belang om voor alle kiezers zichtbaar te zijn in aanloop naar de verkiezingen. Desalniettemin bleven enkele lokale kenmerken zichtbaar in de sociaaldemocratische verkiezingscampagnes tussen 1918 en

²⁰⁷ Circulaire, Aan de besturen van de Federaties en Afdeelingen der partij, maart 1918, IISG, SDAP, inv. nr. 2184.

²⁰⁸ Propagandaplan, Gewestelijke federatie "Overijssel" der S.D.A.P., 30 mei 1918, IISG, SDAP, inv. nr. 2184.

²⁰⁹ Propagandaplan, Gewestelijke federatie Zuid-Holland, 1929, IISG, SDAP, inv. nr. 2218.

²¹⁰ Brief, Reactie op evaluatie verkiezingscampagne uit Franeker, 10 oktober 1922, IISG, SDAP, inv. nr. 2198.

²¹¹ Ibidem.

²¹² Bestelbiljet, Manifesten verkiezingen 1925 Eindhoven, 1925, IISG, SDAP, inv. nr. 2213.

1929. In de eerste plaats bleef er in veel kieskringen een lokale connectie bestaan tussen de kiezers en de kandidaten op de kieslijst. Door de mogelijkheid om in iedere kieskring een andere kieslijst in te dienen, greep de SDAP die mogelijkheid aan om een lokaal tintje te geven aan de kieslijst. Vaak werd een lijstaanvoerder gekozen die lokale bekendheid genoot of eerder belangrijk werk voor de partij of vakbond had gedaan.

Ten tweede zorgde de organisatiestructuur van de SDAP ervoor dat de verkiezingscampagnes ook na de invoering van het nieuwe kiesstelsel een lokaal kenmerk behielden. Het partijbestuur besloot in 1918 dat de gewestelijke en stedelijke federaties verantwoordelijk werden voor het organiseren van de verkiezingscampagne. Omdat er echter wel een landelijke campagne nodig was, werden er door het partijbestuur richtlijnen opgesteld waaraan de verkiezingscampagnes moesten voldoen. Binnen deze richtlijnen was er voor de federaties en lokale afdelingen ruimte om een aantal aspecten naar eigen behoefte in te vullen. Zo mocht er extra schriftelijk propagandamateriaal ontworpen worden en kon er in de loop van de jaren '20 propagandamateriaal aangevraagd worden dat was gericht op een speciale doelgroep of specifieke regio. Op die manier konden de sociaaldemocratische verkiezingscampagnes toch van plaats tot plaats variëren.

Conclusie

Centraal in deze studie stond de ‘electorale cultuur’ van de Sociaal-Democratische arbeiderspartij in de periode 1918-1929. In de voorbije drie hoofdstukken is onderzocht hoe er door de sociaaldemocraten, na de invoering van het algemeen kiesrecht en het evenredige kiesstelsel, vorm werd gegeven aan het contact met de kiezers. Daarbij is gericht gekeken naar de vier campagnes die de partij in deze periode voerde in aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen. Voor dit onderzoek is voornamelijk gebruik gemaakt van bronnen uit het archief van het partijbestuur van de SDAP, verkiezingsprogramma’s en secundaire literatuur. In ieder hoofdstuk stond een aspect van de sociaaldemocratische electorale cultuur centraal.

Centraal in het eerste hoofdstuk stond het electoraat waar de SDAP zich op focuste in haar verkiezingscampagnes. Allereerst is onderzocht tot welke groepen kiezers de partij zich heeft gericht en vervolgens is gekeken naar de manier waarop deze groepen werden aangesproken. Vanuit ideologisch oogpunt maakten de sociaaldemocraten onderscheid tussen twee klassen: de kapitalisten en de arbeidersklasse. De sociaaldemocraten beschouwden de ‘arbeidersklasse’ als hun achterban. Zowel onder het absolute meerderheidsstelsel, als onder het nieuwe kiesstelsel, poogde de partij om verschillende groepen kiezers aan te spreken door ze te wijzen op hun lotsverbondenheid met de arbeidersklasse. In verschillende propagandauitingen probeerden de sociaaldemocraten op die manier om ook stemmen te winnen van niet-industriearbeiders, ambtenaren, minderbedeelden en intellectuelen. In de loop van de jaren ’20 probeerden de sociaaldemocraten ook andere groepen kiezers bij de partij te betrekken. Door de invoering van het algemeen vrouwenkiesrecht, werd ook de socialistische vrouw een groep waarop de sociaaldemocraten zich gingen focussen, onder meer door “vrouwenbelangen” op te nemen in het verkiezingsprogramma en tijdens de campagne vrouwen aan te spreken op hun moederschap. Daarnaast probeerde de SDAP meer stemmen te winnen onder de groep confessionele arbeiders. Door gebruik te maken van een religieus discours en religieuze concepten in hun campagneuitingen poogden de sociaaldemocraten om gelovige kiezers te winnen voor de sociaaldemocratie. Tot slot probeerde de SDAP ook communistische kiezers te werven, onder andere door het communisme neer te zetten als een gevaar voor de maatschappij.

In het tweede hoofdstuk werd gefocust op de propagandamiddelen en praktijken die door de sociaaldemocraten werden ingezet om het electoraat te bewerken. Na de invoering van het nieuwe kiesstelsel werd gebruik van beproefde campagnemethoden gecontinueerd, maar werden er ook nieuwe praktijken geïntroduceerd. Deze methoden veranderden echter wel van karakter in de loop van de jaren ’20. Enerzijds werd het huisbezoek niet langer op structurele en systematische wijzen uitgevoerd en verdween de levendige debatcultuur uit de vergaderingen, anderzijds werd het schriftelijke propagandamateriaal verbeterd en de organisatie van wandel-, fiets- en autotochten gemoderniseerd. Met de verspreiding van schriftelijke propaganda en het organiseren van tochten konden veel nieuwe kiezers worden bereikt, omdat deze middelen zich veelal manifesteerden in de publieke ruimte. Het

schriftelijke propagandamateriaal werd in de loop van de jaren '20 geschikt gemaakt voor een breder publiek en door het houden van autotochten konden in korte tijd veel mensen worden beïnvloed door de sociaaldemocratische propaganda.

In het derde en laatste hoofdstuk is onderzocht of de sociaaldemocratische verkiezingscampagnes ook onder het evenredige kiesstelsel nog lokale aspecten bevatten. Uit deze studie bleek dat inderdaad het geval te zijn. In de eerste plaats kon er door het systeem van kieskringen door de SDAP nog altijd een lijstaanvoerder worden gekozen die op enige wijze was verbonden met kiezers in de kieskring. In de tweede plaats was er, ondanks de centralisatie van de verkiezingscampagne, ruimte voor de federaties en lokale afdelingen om een lokaal tintje te geven aan de verkiezingscampagnes. Als gevolg daarvan konden de campagnes van plaats tot plaats verschillen.

Concluderend kan gesteld worden dat de verkiezingscampagnes van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij tussen 1918 en 1929 gekenmerkt werden door een dynamische electorale cultuur. De sociaaldemocraten probeerden met de inzet van diverse propagandamethoden in contact te komen met verschillende groepen kiezers. Bovendien kon de vorm van het contact per plaats verschillen. Kortom, de resultaten van dit onderzoek stroken niet met het beeld van verkiezingscampagnes zoals voorgesteld in de verzuilde historiografie. In de eerste plaats toont deze studie aan dat de SDAP niet slechts bezig was de 'eigen' achterban te mobiliseren, zonder te proberen onder andersdenkende kiezers stemmen te winnen. Ten tweede stroken de bevindingen van deze studie niet met de veronderstelling dat de politiek in het interbellum weinig dynamisch en zelfs "saaï" was. Niet alleen de pogingen van de sociaaldemocraten om nieuwe kiezers bij de partij te betrekken, maar ook de inzet van nieuwe, moderne campagnemiddelen en de ontwikkeling van oude praktijken dragen bij aan een nuancering van dat beeld. Tot slot blijkt uit deze studie dat er ten onrechte weinig aandacht is besteed aan lokale aspecten in verkiezingscampagnes na de invoering van een nationaal, evenredige kiesstelsel.

Zoals beschreven in de *Status Quaestionis* hebben verschillende historici sinds het begin van deze eeuw het dominante geschiedverhaal over verkiezingscampagnes in het interbellum, dat was ontstaan binnen het verzuilde historisch denkkader, behoorlijk genuanceerd. Met deze studie is een bijdrage geleverd aan een verdere nuancering van het dominante geschiedbeeld. Er liggen echter nog voldoende uitdagingen op het gebied van verkiezingscampagnes en electorale cultuur. In deze studie is ten slotte slechts één politieke partij onderzocht. Om een volledig beeld te krijgen van de electorale cultuur is ook onderzoek naar andere grote partijen, zoals de ARP, RKSP en CHU noodzakelijk. Omdat deze studie zich heeft gericht op de periode tussen 1918 en 1929, is verder onderzoek naar de electorale cultuur van de sociaaldemocraten in de jaren '30 nog gewenst. Daarnaast is het belangrijk om bij het voortzetten van ieder toekomstig onderzoek naar electorale cultuur aandacht te hebben voor de lokale aspecten van een verkiezingscampagne.

Literatuur- en bronnenlijst

Primaire Bronnen

Archivalia

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis [IISG]

Archief SDAP

285. 1921, 26e (Verkiezings)congres, 25/26 december te Arnhem.

676. Kwartaaloverzichten van de werkzaamheden van de propagandisten en besturen der diverse federaties. 1928-1929.

2184. Stukken betreffende de verkiezingspropaganda ("Verkiezingsactie"). 1918.

2185. Gedrukte stukken betreffende de verkiezingsactie (verkiezingsmanifesten, pamfletten, circulaires en instructies).

2198. Ingekomen stukken van vooraanstaande partijgenoten betreffende manier waarop de propaganda in de gewesten is gevoerd. 1922.

2199. Stukken betreffende het ontwerpverkiezingsplan, bijdragen voor de fondsen en bereidverklaringen om de kandidatuur te aanvaarden. 1921-1922.

2201-2202. Stukken betreffende het Verkiezingscomité SDAP voor Noord-Brabant, Zeeland en Limburg. 1922.

2203. Stukken betreffende diverse verkiezingsaangelegenheden. 1922.

2204-2205. Stukken betreffende de verkiespropaganda en de verkiezingsactie. 1924-1925.

2206. Stukken betreffende verkiezingsplaten, manifesten, verkiezingskranten en fietsvlaggen. 1924-1925.

2213-2217. Stukken betreffende het Verkiezingscomité SDAP voor Noord-Brabant, Zeeland en Limburg.

2218. Algemene correspondentie en stukken betreffende verkiezingsplaten en -kranten. 1929.

2669. Bestellingen van manifesten ter gelegenheid van Vrouwendag (18 september 1921). Alfabetisch geordend op plaatsnaam. 1921.

Archief SDAP Beeldbronnen

IISG BG E1/13

IISG BG E1/176

IISG BG H1/23

IISG BG E1/209

Secundaire bronnen

- Baar, Peter-Paul de, 'Linkse en rechtse buurten', *Ons Amsterdam* 55:3 (2003) 84-89.
- Bos, Anne, Ron de Jong & Jasper Loots, *Een sprong in het Duister. De overgang van het absolute meerderheidsstelsel naar het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1918* (Nijmegen/Den Haag 2005).
- Brinkman, Maarten, Madelon de Keizer en Maarten van Rossum (red.), *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam 1994).
- Buiting, Henny, *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP. Het ontstaan van de Sociaal-Democratische Partij in Nederland* (Amsterdam 1989).
- Dam, Peter van, *Staat van verzuiling. Over een Nederlandse mythe* (Amsterdam 2011).
- Dongen, Bas van, *Revolutie of integratie. De Sociaal-Democratische Arbeiderspartij in Nederland (SDAP) tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1992).
- Driel, Driel van en Ron de Jong, *De Tweede Kamerverkiezingen in vijftig stappen* (Amsterdam 2014).
- Elzinga, Douwe Jan en Gerrit Voerman, *Om de stembus. Verkiezingsaffiches 1918-1998* (Amsterdam 2008).
- Hendrik Floris Cohen, *Om de vernieuwing van het socialisme. De politieke oriëntatie van de Nederlandse sociaal-democratie 1919-1930* (Leiden 1974).
- Jong, Ron de, 'Verkiezingen in Nederland 1888-1917. Een strijd om de kiezer of rituele volkstellingen?', *De Negentiende Eeuw* 29:2 (2005) 115-133.
- Jong, Ron de, *Electoral cultuur en politieke oriëntatie. Verkiezingen in Gelderland, 1888-1940* (Hilversum 2005).
- Jong, Ron de, en Mart Rutjes, 'Slecht gekozen. Politieke vertegenwoordiging en electorale wanpraktijken in Nederland, 1795-1917', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 128:4 (2015) 579-598.
- Jong, Ron de, Henk van der Kolk & Gerrit Voerman, *Verkiezingen op de kaart 1848-2010. Tweede Kamerverkiezingen vanuit geografisch perspectief* (Utrecht 2011).
- Jong, Ron de, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum 1999).
- Jong, Wim de en Harm Kaal, 'Mapping the Demos. Scientisation of the Political, Electoral Research and Dutch Political Parties, c. 1900-1980', *Contemporary European History* 26:1 (2017) 111-138.
- Jong, Wim de, 'Een 'photografie der natie''. De stemplicht en de politiek van electorale hervorming in Nederland en België, 1892-2014', *Belgisch Tijdschrift Nieuwste Geschiedenis* 46 (2016) 11-36.
- Kaal, Harm, 'Constructing a socialist constituency. The social-democratic language of politics in the Netherlands, c. 1890-1950', *Archiv Für Sozialgeschichte* 53 (2013) 175-202.

- Kaal, Kaal 'Politics of Place. Politics of place: political representation and the culture of electioneering in the Netherlands, c.1848–1980s', *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 23:3 (2016) 486-507.
- Klinken, Gert van, *Actieve burgers. Nederlanders en hun politieke partijen 1870-1918* (Amsterdam 2003).
- Knegtmans, Peter Jan, *Socialisme en democratie. De SDAP tussen klasse en natie (1929-1939)* (Amsterdam 1989).
- Koole, Ruud, *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Utrecht 1995).
- Kramer, Flip, 'De 'rituele census' van 1925. Verkiezingen in verzuild Nederland', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 119:2 (2006) 218-229.
- Lijphart, Arend, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1968).
- Loots, Jasper, *Voor het volk, van het volk* (Amsterdam 2004).
- Meeuwen, Jos van, *Lijden aan eenheid. Katholieke arbeiders op zoek naar hun politieke recht (1897-1929)* (Hilversum 1998).
- Rooy, Piet de, 'Geweld in de polder', *BMGN - Low Countries Historical Review* 119:1 (2004) 62-70.
- Rooy, Piet de, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2005).
- Rulof, Bernard, 'Hoe het Plan van de Arbeid verkopen? Reclame en 'massapsychologische actie' van de SDAP', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 2:1 (2005) 84-104.
- Rulof, Bernard, 'Selling Social Democracy in the Netherlands. Activism and its Sources of Inspiration during the 1930s', *Contemporary European History* 18:4 (2009) 475-497.
- Rulof, Bernard, *Een leger van priesters voor een heilige zaak. SDAP, politieke manifestaties en massapolitiek 1918-1940* (Amsterdam 2007).
- Tromp, Bart, *Het sociaal-democratische programma. De beginselprogramma's van de SDB, SDAP en PvdA, 1878-1977* (Amsterdam 2002).
- Veldhuizen, Adriaan van, *De Partij. Over het politieke leven in de vroege S.D.A.P.* (Amsterdam 2015).
- Voerman, Gerrit 'De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen', *BMGN - Low Countries Historical Review* 120:2 (2005) 226-269.
- Voerman, Gerrit, *De Meridiaan van Moskou. De CPN en de Communistische Internationale, 1919-1930* (Amsterdam 2001).
- Voor menselijkheid of tegen godsdienst? Humanisme in Nederland, 1850-1960 (Hilversum 1998).
- Vossen, Koen, *Vrij vissen in het Vondelpark: kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003)

Websites

Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland,
www.socialhistory.org/bwsa/.

Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, <http://dnpp.ub.rug.nl/dnpp/>.

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, <http://www.socialhistory.org/nl>.

Kiesraad, <http://www.verkiezingsuitslagen.nl>.

Parlement, <http://www.parlement.com>.

ProDemos, <https://100jaarkiesrecht.nl/>.